[arkiv]magasinet

3/09

INFORMASJON FRA RIKSARKIVAREN

Tema: Landssvikoppgjøret

Narvesenkiosken

Selskapet for Norges Vel 200 år

[arkiv]magasinet

Arkivmagasinet er Arkivverkets faglige tidsskrift og retter seg mot et bredt, historieinteressert publikum. Arkivmagasinet skal være et orienterende og debattskapende tidsskrift som medvirker til å utbre kunnskap om arkivenes egenart og deres viktige rolle i samfunnet. Arkivmagasinet ønsker å stimulere til økt interesse for og bruk av arkivmateriale i Riksarkivet, statsarkivene og Samisk arkiv.

Redaktør
Leif Thingsrud

I redaksjonen
Nina Hveem Carlsen, Knut Johannessen, Oddleif Lian, Per Kristian Ottersland, Hege Brit Randsborg og Lisabet Risa

Reprofoto
Odd Amundsen, Riksarkivet
Anne Karin Jåsund, Statsarkivet i Stavanger

Redaksjonens adresse
Riksarkivet, se bakre omslag

Design
Agendum See Design

Prepress og trykk
07 Gruppen AS
ISSN 0801-5449

Bidrag til neste utgave må være i redaksjonen før 15.12.2009.

Løssalg: kr 40
Årsabonnement (3 nr.): kr 100
Offentlige institusjoner, museum o.l.: gratis
Opplag: 3000

Giro: 7874.06.45802

Forsidebilde:
Quisling i lagmannsretten.
Original i Riksarkivet (DA-34 Gyldendal norsk forlag, Ka – Verden i bilder,eske 11, mappe 3, 8/45 Quislingsaken).
Bildet er gjengitt med tillatelse fra Gyldendal norsk forlag.

Indre omslag:
Den norske legion. 1. bataljons avreise fra Drammen 30. Juli 1941. Original i Riksarkivet (PA-1209 NTBs krigsarkiv, Ui – Nasjonal Samling m.m., eske 199 nr. 346).

6 Det store oppgjøret

Innhold

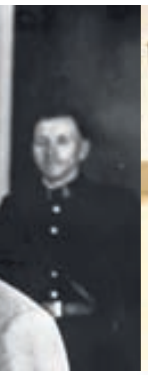

15 Landssvikmateriale i statsarkivene

Min mening om
Den norske Legion.

Ærer de unge

26 Landssviksaken mot Knut Hamsun

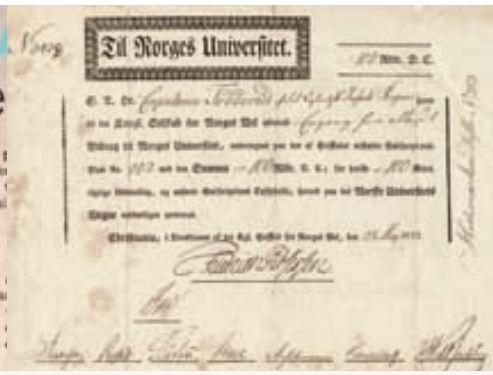

Til Norges Universitet.

35 Selskapet for Norges vel 200 år

TEMA: LANDSSVIKOPPGJØRET

6 Det store oppgjøret
9 Landssvikarkivet
12 Innholdet i landssviksakene. Mange tynne mapper, få tykke
15 Landssvikmateriale i statsarkivene
18 60 år, og hva nå? Innsyn i landssviksaker
21 Landssviksakene og de SS-frivillige. HL-senterets frontkjemperprosjekt
23 Frontkjemperne fra Agder
26 Landssviksaken mot Knut Hamsun

ANDRE ARTIKLER

30 Narvesenkiosken: Et vindu mot verden
35 Selskapet for Norges Vel: Vitenskap som politikk

FASTE SPALTER

37 Arkiv – helt enkelt: Dossier og alfanummer
38 Notiser
40 Krøniken
42 Kalender

30 Narvesenkiosken: Et vindu mot verden

Einarson 45
MERE HAT
TERROR MOT TERROR
TIL BJØRNØYA
ØYE FOR ØYE
UT AV LEILIGHETENE MED
ALLE UNASJONALE —
DE KAN FLYTTE INN I ANDRE
ALLE UNASJONALE FJERNES
FRA SITT ARBEIDE —
VI SKAL FØ DEM
ES FAMILIER
UT AV FENGSLENE
MED ALLE LANDSSVIKERNE
VI VIL LYNSJE DEM
DEN SOM ER REN
KAN KASTE DEN
FØRSTE STEN
NED MED ALT
UNTAGEN
BUKSEN
JEG UNDRES
PÅ HVORFOR
IKKE JEG
FIKK VÆRE
MED ?
HVEM ER DET SOM
DEMONSTRERER
DER ?
JO, DET ER
DE 35TUSEN
USKYLDIGE

Fra [red]aksjonen

Ganske tidlig ble rettsoppgjøret etter krigen utsatt for skepsis og kritiske røster. Denne kommentaren fra 1945 er av tegneren Einarson – hentet fra "Trollspeilet", et "sosialt satirisk tidsskrift" som han selv ga ut. Original i Statsarkivet i Kristiansand (Kristiansand byrett, Fh-0014).

For drøyt seksti år siden foregikk landssvikoppgjøret her i landet. Nitti tusen nordmenn ble etterforsket for forskjellige former for landssvik, og i tillegg kom en del utenlandske krigsforbrytere. Dokumentene fra dette har ligget lenge i Riksarkivet, men i løpet av de siste årene har henvendelsene om innsyn i sakene økt, både fra forskere og fra slekt og familie av de dømte. De fleste av straffesakene må nok, av personvernhensyn, fortsatt unntas fra offentlighet i en del år, men mange opplysninger kan nå frigis. En rekke forskningsprosjekter bruker i dag materialet, og ny kunnskap kommer fram om så vel krigshverdagen og motstandskampen som motivene bak det ettertiden dømte som landssvik. I de seneste årene har forskere særlig satt lys på frontkjemperne.

Med dette nummeret av Arkivmagasinet ser vi nærmere på de arkivene landssvikoppgjøret skapte. Hva kan disse arkivene brukes til? Hvem kan bruke dem? Hvilke opplysninger kan en forvente å finne i dem? Og hvordan kan opplysningene brukes uten at man bryter taushetsplikten og tråkker på de dømte og deres familier?

At det i år er Hamsun-år, har vel knapt noen unngått å registrere. Det er forfatteren som feires. Men til Riksarkivet har Hamsun-forskere helst kommet for å studere dokumentene i landssviksaken mot ham. I og med at denne saken nå ligger mer enn seksti år tilbake i tid og alle vesentlige opplysninger er offentliggjort av Hamsuns biografer, har Riksarkivaren vedtatt at alle dokumenter nå kan anses som fritt tilgjengelige. Vi presenterer et sammendrag av saken mot Hamsun.

Norske SS' edsavleggelse 21. mai 1941. Terboven, Himmler og Quisling var til stede. Originaler i Riksarkivet (PA-1209 NTBs krigsarkiv, Ui-Nasjonal Samling m.m., eske 199 nr. 352 og 355).

På vei mot siste reis. Original i Riksarkivet (DA-34 Gyldendal, Ka - Verden i bilder, eske 11, 8/45 Quislingsaken).

Gjengitt med tillatelse fra Gyldendal norsk forlag.

Det store oppgjøret

Landssvikoppgjøret er blitt stående som betegnelsen på den rettsforfølgelsen som ble iverksatt etter frigjøringen i 1945 mot de nordmenn som hadde gitt sin støtte til okkupasjonsmakten Tyskland etter 9. april 1940. Men Norge var ikke forberedt på denne typen rettssaker, og spørsmålet meldte seg raskt om vi hadde tilstrekkelig hjemmel i lovverket for å møte en slik situasjon.

AV OLE KOLSRUD, FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

Lovgrunnlaget for rettsforfølging av landssvikere fantes i straffeloven av 1902 – i dens kapittel 8 om forbrytelser mot statens selvstendighet og sikkerhet, og i kapittel 9 om forbrytelser mot Norges statsforfatning og statsoverhode.

Regjeringen Nygaardsvold i eksil i London fant imidlertid at disse lovbestemmelsene ikke strakk til i den situasjonen som hadde oppstått hjemme etter at de tyske myndighetene hadde overtatt landet og gitt regjeringsmakt til partiet Nasjonal Samling. Bestemmelsene fra 1902 var både for milde og for strenge. De groveste forbrytelsene ville ikke rammes hardt nok, samtidig som loven ikke åpnet for tilstrekkelig milde reaksjoner mot de mindre forbrytelsene.

Regjeringen har etter grunnloven ingen lovgivende myndighet. Det er det bare Stortinget som har. Og eksilregjeringen i London hadde ikke noe storting å støtte seg til. Men med hjemmel i Stortingets fullmakt av 9. april 1940 (Elverumsfullmakten), kunne Nygaardsvold-regjeringen i overensstemmelse med grunnlovens paragraf 17 styre ved hjelp av såkalte provisoriske anordninger inntil Stortinget kom sammen igjen.

Landssvikanordningene

Ved provisoriske anordninger 3. oktober 1941 fattet regjeringen to dramatiske vedtak: dødsstraff, som var blitt fjernet fra den sivile strafferetten i 1902, ble gjeninnført. Samtidig ble det i den militære strafferetten – hvor dødsstraffen i krigstid aldri var blitt fjernet – åpnet adgang til å fullbyrde dødsstraff også etter krigens opphør.

Vel tre måneder senere, 22. januar 1942, fulgte de to neste lovbeslutningene vedrørende det rettsoppgjøret som skulle komme. Adgangen til å idømme dødsdom ble utvidet, slik at ikke bare landsforrædere, men også torturister og andre utøvere av grov vold kunne rammes. Dernest ble medlemskap i organisasjoner som aktivt ytet fienden bistand gjort til straffbar handling. Det innebar blant annet at alle som meldte seg inn – eller opprettholdt sitt medlemskap – i partiet Nasjonal Samling etter 8. april 1940, i utgangspunket ble å betrakte som landssvikere. Straffen kunne i tillegg til fengsel, eller i stedet for fengsel, være bot eller tap av allmenn tillit for kortere eller lengre tid. Tap av allmenn tillit kunne innebære tap av stemmeretten, retten til å gjøre militærtjeneste eller retten til å utøve visse yrker.

”Tiltalte nr. 1, Henry Oliver Rinnan” ... Original i Riksarkivet (DA-34 Gyldendal, Ka-Verden i bilder, eske 9, 4/45 Rettssaken mot Rinnanbanden). Utsnitt. Gjengitt med tillatelse fra Gyldendal norsk forlag.

Anordningen av 22. januar 1942 om medlemskap i Nasjonal Samling eller tilknyttede organisasjoner blir gjerne kalt den første landssvikanordningen. Nesten tre år senere ble den avløst av en ny og mer omfattende anordning: Landssvikanordningen av 15. desember 1944. Det viktigste nye elementet her var at man nå også gjorde visse typer av økonomisk samarbeid med fienden straffbart. Et eget organ til å behandle denne delen av rettsoppgjøret ble besluttet opprettet: Erstatningsdirektoratet. Tanken var at de som hadde tjent penger på krigen ved samarbeid med fienden, ikke skulle gå ut av rettsoppgjøret som "velstående menn". Det skulle være Erstatningsdirektoratets oppgave å sørge for at slik fortjeneste ble inndratt til fordel for statskassen. Det var særlig motstandsledelsen hjemme i Norge som hadde presset på for å få det økonomiske elementet inn i landssvikanordningen.

Krigsforbrytere

Londonregjeringens siste lovarbeid av betydning for rettsoppgjøret ble ferdig så sent som 4. mai 1945, nemlig provisorisk anordning om straff for utenlandske krigsforbrytere. Denne anordningen hører rent formelt ikke hjemme i landssviksammenheng. Krigsforbrytersakene er imidlertid arkivert sammen med landssviksakene, slik at det er naturlig å ta anordningen med her. Krigsforbryteranordningen skiller seg fra de øvrige straffelovsarbeidene fra London-tiden både ved at den kom svært sent og ved at den ble til uten medvirkning fra Hjemmefronten. Dens opprinnelse må søkes i det faktum at de allierte hadde gjort avstraffelse av krigsforbrytere til et hovedkrigsmål gjennom St. James-erklæringen 13. januar 1942, som også Norge hadde sluttet seg til, og gjennom Moskva-deklarasjonen 1. november 1943 og opprettelsen av De forente nasjoners krigsforbryterkommisjon samme år, med Norge som en aktiv deltaker fra starten.

Fra anordninger til lov

Da Stortinget trådte i funksjon igjen etter frigjøringen, ble London-anordningene omgjort til lover i løpet av 1945–1947 uten vesentlige endringer, bortstett fra én. Det viste seg snart at rettsapparatet fikk store problemer med å takle saksmengden, og det ble nødvendig å forenkle. For å avlaste domstolene vedtok Stortinget i februar 1946 at statsadvokatene i landssviksaker kunne utferdige forelegg på inntil ett års fengselstraff, uten å gå veien om domstolene. Derfor vil en i arkivene støte på serier som noen steder kalles domsforelegg, noen steder fengselsforelegg og atter andre steder statsadvokatforelegg.

Formålet med anordningen av 1944 og senere landssvikloven av 1947, var å finne passende strafferammer for de mindre alvorlige tilfellene av landssvik. Lovens fulle navn var *Lov um straff og økonomisk ansvar for landssvikarar.* Men samtidig som straffene kunne gjøres mildere, ble antallet saker høyere. Alle med en eller annen tilknytning til NS ble automatisk gjenstand for etterforskning. I tillegg kom store næringsbransjer og grupper av yrkesutøvere under omfattende og kompliserte granskinger. Opprinnelig hadde man kalkulert med at om lag 40 000 saker ventet på å bli etterforsket. Det endelige tallet viste seg å bli vel 90 000. Det norske landssvikoppgjøret ble i det hele tatt en voldsom påkjenning på det norske rettssystemet – ja, på hele det norske samfunnet – de første årene etter frigjøringen.

Landssvikarkivet

Vel 90 000 landssviksaker og henimot 350 krigsforbrytersaker er samlet i det såkalte Landssvikarkivet i Riksarkivet. De 1200 hyllemeterne er en samling av de rettsdokumentene som oppsto ved alle landets politikamre i forbindelse med politietterforskningen og rettsforfølgelsen av de nordmenn som var mistenkt for å ha støttet okkupasjonsmakten 1940-1945.

AV OLE KOLSRUD, FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

Det er flere sider ved Landssvikarkivet som gjør det spesielt. Ikke noen annen forbrytelseskategori har fått en tilsvarende arkivmessig særbehandling helt fra starten.

- Ved landets politikamre ble det i 1945 opprettet egne stillinger og egne protokoller, og dermed egne arkiver, for saker som sorterte under forræderilovgivningen.
- Ved de største politikamrene og lagdømmene ble det opprettet egne landssvikavdelinger.
- I samtlige fylker ble det opprettet egne midlertidige statsadvokatstillinger – i Oslo og Akershus hele fem.
- Mange midlertidige leire for landssvikmistenkte og landssvikdømte grodde fram.
- I Justisdepartementet ble Fengselsstyrets landssvikavdeling opprettet i 1946.

Arkivdokumentasjon i tilknytning til landssvikoppgjøret har med andre ord nedfelt seg mange steder og på mange nivåer i statsadministrasjonen, og ofte som klart atskilte arkivserier – eller som ved politikamrene: som egne arkiver.

Rettsoppgjøret granskes – arkivene samles

Et særtrekk ved politikamrenes landssvikarkiver er at de ikke er blitt avlevert til sine respektive regionale statsarkiver, slik politiarkiver normalt skal. De er i stedet samlet sentralt i Riksarkivet i Oslo. Dette avviket fra vanlig praksis har sin bestemte forhistorie.

Debatten omkring rettsoppgjøret, og kritikken mot det, gjorde at Stortinget i 1952 ba regjeringen sette ned et utvalg for å bearbeide dette materialet og vurdere de erfaringene som var samlet under rettsoppgjøret. Resultatet ble at Justisdepartementet i desember 1955 oppnevnte en komité under ledelse av tidligere justisminister O.C. Gundersen. Gundersen-komitéen sørget for at alle landets politikamre – i alt 54 den gangen – sendte inn sine landssvikarkiver til Oslo politikammer på Victoria Terrasse. Dette skjedde i løpet av siste halvår 1957 og første halvår 1958.

En slik innsamling var praktisk mulig nettopp fordi dokumentene i utgangspunktet hadde fått en

arkivmessig særbehandling. Da Gundersen-komitéen hadde avsluttet sitt arbeid og levert sin innstilling i 1962, ble landssvikarkivene stående på loftet på Victoria Terrasse ennå i 10 år, inntil de ble avlevert samlet til Riksarkivet omkring årsskiftet 1971/1972. På den tiden fantes det ikke arkivplass nok i Riksarkivet, og avleveringen og oppbevaringen av materialet skjedde i samarbeid med Norges Hjemmefrontmuseum, som kunne stille magasinplass til disposisjon i bygning 19 på Akershus festning – Skarpenords kruttårn (Escarpe de Nord), inntil nybygget på Kringsjå sto ferdig sju år senere. De 54 politikamrene vi har med å gjøre, tilsier at vi også har med 54 atskilte arkiver å gjøre, selv om vi gjerne for enkelhets skyld bruker betegnelsen landssvikarkivet i entall. Det er imidlertid ikke fullt sammenfall mellom kamrene og arkivene. I forbindelse med rettsoppgjøret ble Mysen skilt ut fra Sarpsborg med sin egen arkivserie. Noe liknende gjelder for Arendal, hvor Risør- og Grimstad-sakene

er skilt ut, og Vest-Agder, hvor Flekkefjord og Farsund har fått sine egne serier. På den andre siden er både Rogaland, Egersund og Sandnes arkivert under ett som Stavanger politikammer. Dermed blir det 55 enkeltarkiver.

I tillegg til de 55 politikammerarkivene omfatter Riksarkivets landssvikarkiver dessuten et 56. arkiv. Det skriver seg fra Bredtveit fengsel for kvinnelige landssvikere. På samme måten som Ilebu – det tidligere Grini og senere Ila sikringsanstalt de første fem årene etter 1945 – fungerte som landsfengsel for mannlige landssvikdømte, fungerte det nye kvinnefengselet ved Oslo som landsfengsel for kvinnelige landssvikdømte. Gjeldende påtaleinstruks den gang bestemte at straffesaksdokumentene skulle følge med til soningsstedet, men returneres politikammeret etter endt soning. På Bredtveit ble de imidlertid værende inntil de ble sendt inn samlet til Oslo politikammer i 1958.

Et mangfold av arkivsystemer

Selv om samtlige politikamre opprettet egne sakarkiver med tilhørende registre og protokoller for landssviksakene, innebar det ikke en felles praksis når det gjaldt selve arkiverings- og registreringsmåten. Hvert politikammer har konstruert sitt system, slik at en støter på nesten alle tenkelige ordninger, fra de enkleste til de mer finurlige. Noen kamre registrerte samtlige saker fortløpende etter anmeldelsesnummer, som for eksempel Drammen politikammer, mens andre lot sakenes utfall bestemme og opprettet serier for dommer, forelegg, påtaleunnlatelser og henleggelser – med tilhørende registre, som for eksempel Oslo politikammer. Man finner også eksempler på at sakene ble arkivert helt eller delvis alfabetisk på etternavn, som for eksempel Kristiansand, Vadsø og Vardø. Andre steder opereres det med egne henleggelsesnumre, uavhengig både av anmeldelsesnummer og saksutfall. Noen politikamre har egne serier for Erstatningsdirektoratets mapper, mens andre har latt disse ligge sammen med de øvrige dokumentene i saken.

I underkant av 20 000 personer ble dømt under rettsoppgjøret etter okkupasjonen, mens i underkant av 29 000 fikk en straffereaksjon i form av forelegg. Vel 43 000 personer fikk saken henlagt uten straffereaksjon.

Dokumentene fra rettsoppgjøret har vært benyttet av forskerne helt siden daværende riksadvokat Andreas Aulie i 1948 instruerte politikamrene om å gi historikere adgang til straffesaksdokumentene på visse vilkår. Landssvikarkivet er i dag blant de mest etterspurte av Riksarkivets arkivenheter.

Minister Axel Stang. Blant bevismaterialet i saken er også fotografier som viser ham i uniform. Original i Riksarkivet (Landssvikarkivet, Oslo politikammer dom 446).

Dokumentmengden var stor i landssviksaken mot NS-riksadvokat Jørgen K. Nordvik, men ikke så omfattende som saksbunkene på kontoret hans. Ukjent fotograf. Original i Riksarkivet (Landssvikarkivet, Oslo politikammer dom 4087).

Innholdet i landssviksakene

Mange tynne mapper, få tykke

De fleste landssviksakene er små. Som oftest er det mindre enn fem tekstsider med opplysninger om hva den tiltalte var med på. Men i noen tilfeller kan sakene bli omfattende og gi rike opplysninger om krigshverdagen, motstandskampen og om okkupantenes aksjoner.

AV LEIF THINGSRUD,
ARKIVAR, RIKSARKIVET

La oss kalle ham Karl. Han fikk mappe ved det lokale politikammeret og i Erstatningsdirektoratet etter krigen. Han hadde vært medlem av Nasjonal Samling fra høsten 1940 og betalt sin kontingent, rett nok med avtagende entusiasme mot slutten. Han ble beordret inn i herredstinget og var med og bevilget noen kroner til forskjellige NS-formål. Han sto i hirden, og noen propagandamøter hadde han også vært med på. Han hadde skrevet litt i lokalavisa og hengt opp en del plakater, men forespørselen om å verve seg til østfronten hadde han avslått. Han hadde kone og barn å ta hensyn til. Jo, han hadde også politianmeldt et par ungdommer i grenda som hadde trakassert ungene hans. De hadde sluppet med et forhør og en skarp advarsel. Noen angiver var han ikke, men en ganske gjennomsnittlig landssviker. Og han fikk da heller ikke mer enn noen måneder med tvangsarbeid, men på grunn av NS-bevilgningene i herredstinget ble det også en bot.

Fra en håndfull ark til flere esker

De aller fleste landssviksakene er lite alvorlige, og mengden av saksdokumenter avspeiler det. Som regel består en landssviksak av to mapper, ei etterforskningsmappe og ei mappe fra Erstatningsdirektoratet. Ble saken henlagt eller den siktede frikjent, vil det bare være ei etterforskningsmappe. Og i mange av disse sakene, blant annet de aller fleste som omhandler falne frontkjempere, kan antallet dokumenter telles på ei hand. Opplysninger om omstendighetene omkring dødsfallet bør en i alle fall ikke forvente å finne.

I etterforskningsmappa er dokumentene normalt nummerert, og øverst ligger det ei dokumentliste. Ofte er det ikke mer enn femten til tyve nummererte dokumenter. Stort sett er det bare i de sakene hvor det ble lagt ned påstand om flere års fengsel eller hvor det var økonomisk landssvik at antallet nummererte dokumenter overstiger femti. Men

En del av dokumentene i en nokså gjennomsnittlig etterforskningsmappe i landssvikoppgjøret. Originaler i Riksarkivet (Nord-Jarlsberg politikammer: Anmeldelse nr. 631). Foto: Odd Amundsen.

enkelte av disse sakene kan fylle flere arkivesker, særlig når det dreier seg om kompliserte økonomiske saker.

I en del alvorlige saker, samt i saker hvor den tiltalte har skrevet mye propaganda for NS, kan imidlertid flere av dokumentene bli ganske omfattende legg med egne lister over vedlegg. Tre brev fra Karl, som ble funnet ved gjennomgangen av arkivet på fylkeslederens kontor, ble sendt som vedlegg til et kort følgebrev. Alle stevningene til rettssaken ligger på samme nummer. Selv om antallet nummererte dokumenter er godt under femti, er det reelle antallet dokumenter som regel en del høyere. I en del store saker har man derfor valgt å dele saken inn i flere mapper, som hver dekker ett emne, så som NS-medlemskap, agentvirksomhet, propaganda, deltakelse i politiaksjoner og så videre. Det vil da ofte være en separat dokumentliste for hver mappe, og bare en mappeoversikt først i saken. I en del saker er deler av innholdet tjukke mapper, andre deler enkeltdokumenter, uten at det går klart fram av dokumentlista om et nummer omfatter mange undernumre, flere hundre ark, eller bare ett enkelt ark.

Mappa fra Erstatningsdirektoratet har derimot ingen dokumentliste. Den kan inneholde gjenparter av enkelte dokumenter fra etterforskningsmappa, men stort sett er det bare korrespondanse vedrørende betaling av bøter og erstatninger der. For at vi skal kunne sette oss inn i saken til Karl er det derfor etterforskningsmappa vi må se i.

Avhør og attester

Noen dokumenter finnes nesten alltid i disse sakene. Som dokument 1 ligger det nesten alltid et påtegningsdokument som viser hvordan saken er blitt ekspedert mellom forskjellige instanser i politi og påtalemyndighet. Her kan vi altså følge saksgangen. Dokument 2 er fengslingsordren, dersom personen ble anholdt. I andre tilfeller kan det ligge en registreringsforretning på hva personen eier her. De neste dokumentene er gjerne de mest iøynefallende bevisene: kort fra NS' medlemsregister, medlemsbok, ofte ID-kort, våpenkort med mer. Rettsboka fra forhørsretten kommer tidlig i bunken. Karl ble, som mange andre NS-medlemmer, anholdt i maidagene 1945, men løslatt igjen etter noen få dager. I mellomtiden ble det tatt opp et politiavhør av ham. Det ligger også i saken. Politiavhøret på Karl er på knappe to sider, og det er ikke skrevet ned etter stenografisk referat. Men både politifullmektigen og Karl har underskrevet det. I enkelte alvorlige saker kan avhøret være på ti – tyve sider, men dette er særsyn. De fleste avhørene er kort referert. Avhør av vitner kan stå i samme

dokument, som en direkte fortsettelse, men som regel er de egne dokumenter. Som oftest er de få, men det kan forekomme lange lister med avhørsdokumenter. Her var det også noe forskjellig praksis politikamrene imellom.

De sakene som endte med henleggelse eller påtaleunnlatelse stopper som regel her. For Karl fortsetter det med dåpsattest, bøteattest og likningsattester. Så kommer en etterretningsrapport fra hjemmefronten som forteller det lille de hadde om Karl, at han var aktiv i NS, og sett i hirduniform. Han hadde anmeldt folk, men var ikke "aggressiv". Dokumenter om bevilgningene i herredstinget finnes ikke i saken til Karl. De ligger i saken mot bygdas NS-ordfører. Derimot ligger det noen dokumenter, forhør og etterforskningsdokumenter fra den saken han anmeldte. Og de tre brevene fra fylkeslederens kontor. Mer er det ikke fra etterforskningen i saken mot Karl.

Det er altså stor forskjell mellom de tallrike småsakene og en del av de mer alvorlige sakene. Men tykkelsen på saken avspeiler ikke alltid alvorlighet. Saker med dødsdom kan ha under femti dokumenter, og saker som endte i henleggelse kan fylle flere esker.

I en del saker, særlig mot ansatte i Statspolitiet, kan det ligge omfattende etterforskningssaker mot motstandsfolk og jøssinger i mappene. Slike saker ble etter krigen brukt som bevismateriale mot Stapo-folkene. Landssviksakene er faktisk den beste kilden når man søker opplysninger om aksjoner mot hjemmefronten. Problemet er bare at man må vite hvilke landssviksaker disse opplysningene ligger i.

Dommen summerer opp

I saken følger nå tiltale, innkalling av vitner i rettssaken og rettsbok for hovedforhandlingen. Dommen gjør rede for hva retten mente det var bevist at tiltalte var skyldig i, og den avsluttes med kjennelsen og straffeutmålingen. Referat fra rettssaken finnes ikke, heller ikke noe om hva vitnene fortalte. For å få slike opplysninger må vi gå til avisene og se om de refererte fra saken. Det sto mye om rettsoppgjøret, både i de store hovedstadsavisene og i mylderet av lokalaviser. Om Karl sto det bare en notis om at han og tre andre mindre betydningsfulle NS-medlemmer i bygda var dømt til noen måneders tvangsarbeid.

Karl anket ikke, men hadde han gjort det, ville det ha avfødt noen få dokumenter til. Til slutt i mappa ligger det dokumenter om soningen, i de fleste tilfellene bare noen få, men i enkelte saker finnes omfattende korrespondanse om for eksempel soningsavbrudd.

Det mest interessante dokumentet, hvis man skal gå gjennom en landssviksak, er dommen, hvor også tiltalen alltid er gjengitt. Selvsagt under forutsetning av at saken endte i en dom. Deretter er det referatene fra politiavhørene. I noen tilfeller er det bare avhør av den siktede selv. I andre er det en lang rekke avhør. Det kan være folk som har lidd på grunn av den tiltaltes aktiviteter under krigen og det kan være tiltaltes "medsammensvorne". I mange tilfeller ligger det også kopier av avhørene i andre landssviksaker der, da de inneholder opplysninger om tiltaltes forhold.

Landssviksakene er en viktig kilde til kunnskap om hendelser i okkupasjonsårene. Man må allikevel ikke ha urealistiske forhåpninger til hvilke beretninger fra krigshverdagen og motstandskampen som finnes i disse. Antallet saker var stort, og etterforskningsressursene begrensede. Det medførte at etterforskningen i sakene mot småfisk som han Karl måtte bli ganske summarisk, og rettssaker hvor flere mann fikk flere års fengsel, kunne bli unnagjort i løpet av en dag eller to i herreds- eller byretten. Omfattende juridiske vurderinger av bevisene finnes derfor sjelden i dommene.

Landssvikmateriale i statsarkivene

AV ODDLEIF LIAN,
ARKIVAR, STATSARKIVET I KRISTIANSAND

Når vi ved statsarkivene får spørsmål om opplysninger fra rettsoppgjøret etter krigen, henvises gjerne publikum nærmest automatisk videre til Riksarkivet og det såkalte Landssvikarkivet der. Men også i statsarkivene finnes det omfattende arkivmateriale om emnet, og er man heldig, finner man kanskje dokumentasjon som supplerer saksmappene i Oslo.

Det ble ikke opprettet noen særdomstol til å ta seg av rettsoppgjøret etter krigen, men lagt opp til at de vanlige domstoler skulle behandle landssviksakene. For å få oppgjøret gjennomført innen rimelig tid var det likevel nødvendig med en viss forenkling av de vanlige rettergangsregler.

Særskilte landsvikdommere i hvert fylke

I juni 1945 ble det oppnevnt særskilte dommere til å behandle de sakene som hørte under herredsrett og byrett. Normalt var det en av sorenskriverne eller byfogdene innenfor et fylke som ble oppnevnt til å ta seg av alle landssviksaker i hele fylket. Men denne ordningen ble kortvarig på grunn av den stadig økende saksmengden. Man valgte da å legge disse forretningene tilbake til de vanlige dommere ved herreds- og byrettene framfor å øke antall særskilt oppnevnte dommere. Bare i noen ganske få distrikter ble ordningen med særskilt oppnevnte dommere beholdt.

Avviklingen av de fylkesvise landssvikdommerne og overføringen av saksbehandling til de ordinære sorenskrivere og byfogder skjedde til noe ulikt tidspunkt fra distrikt til distrikt, mellom november 1945 og utgangen av 1946. I rundskriv 20. november 1945 fra Justisdepartementet til fylkesmennene antas det at landssviksakene i alminnelighet burde føres inn i de vanlige sakslister og domsbøker, men det ble samtidig tillatt å føre særskilte sakslister og dombøker dersom noen embeter skulle finne det mer hensiktsmessig.

Ulik arkiveringspraksis

Landssvikmateriale fra underrettene finnes ved alle statsarkivene i arkiver fra sorenskriver og byfogd/byrett. Her er som hovedregel egne serier med sakslister og domsbøker, i hvert fall for de tidligste sakene fra 1945. Fra et senere tidspunkt inngår landssviksakene i de ordinære seriene med straffesaker, men dette tidspunktet kan variere fra arkiv til arkiv. Noen steder fortsatte man med særskilte serier for landssviksaker helt til 1952 eller senere, mens andre steder må disse sakene allerede fra 1945-46 letes fram mellom andre straffesaker. Fra den korte innledningsperioden med særskilte dommere fylkesvis kan det også konstateres noe sprikende arkiveringspraksis. I noen tilfeller har landssvikdommeren innlemmet sakene fra hele fylket i sitt eget embetsarkiv, i andre tilfeller er sakene blitt fordelt til de enkelte embeter som normalt administrerte byretts- og herredsrettssaker.

Noen av de lokale rettsarkivene kan omfatte serier med egne saksmapper for landssviksaker, gjerne ordnet etter løpenummer for hvert år samsvarende med nummereringen i sakslistene. Generelt er disse saksmappene ofte svært tynne og det sparsomme

Beslaglagt materiale fra lokalt NS-lag i lensmannsarkiv. Original i Statsarkivet i Kristiansand (Bygland lensmannskontor Ha-0012).

innholdet av liten interesse. Her kan ligge dokumenter om trivialiteter som møteberammelser, innkallinger og salærfastsettelser.

Grove saker til lagmannsretten

Også for lagmannsretten ble det i første omgang oppnevnt særskilte dommere til å ta seg av landssviksakene, men snart ble disse sakene fordelt på de ordinære dommerne. Et unntak var Eidsivating lagmannsrett, der det fram til midten av 1949 var organisert en egen avdeling for landssviksaker. Lagmannsretten var normalt andreinstans i rettssystemet, men førsteinstans i alvorlige straffesaker. I landssviksaker som dreide seg om mer alvorlige forhold under krigen, gikk sakene rett til lagmannsretten. For å avlaste lagmannsrettene ble kravet for behandling i denne instansen skjerpet allerede høsten 1945. Ved at lagmannsretten bare skulle behandle saker hvor påtalemyndigheten ville påstå straff i minst åtte år, unngikk man bl.a. å få til behandling de mange frontkjempersakene. Ankesaker fra byrett og herredsrett gikk direkte til Høyesterett. Derfor finnes det ganske få ankesaker blant landssviksakene for lagmannsrett, og slike er gjerne henvist dit av Høyesteretts kjæremålsutvalg.

Norge var etter krigen inndelt i fem lagdømmer, og derfor er det bare fem av de åtte statsarkivene som har fått avlevert arkiver fra lagmannsrett. I disse arkivene finnes egne serier med landssviksaker – eksempelvis domsutskrifter, rettsbøker, sakslister og journaler, kjæremål over fengslingskjennelser og begjæringer om gjenopptak av saker. Materialet strekker seg typisk over årene fra 1945 til 1950–54, men de 21 hyllemetrene som er avlevert fra landssvikavdelingen ved Eidsivating lagmannsrett, går faktisk helt fram til 1975.

Gransking, etterforskning og påtale

Påtalemyndigheten ble i 1945 styrket ved at det ble oppnevnt en rekke midlertidige statsadvokater for behandling av landssviksaker, gjerne 1–2 i hvert fylke. Disse embetene ble gradvis avviklet i 1948-1949. Arkiver fra statsadokatembetene finnes ved alle statsarkivene, bortsett fra Hamar og Kristiansand. Materiale om landssviksakene er skilt ut som eget arkiv eller egne arkivserier. Dette omfatter justisprotokoller, kopibøker, brevjournaler, journalsaker, tiltalebeslutninger, forelegg, dommer og kjennelser og domsfullbyrdelser.

Alle statsarkivene oppbevarer arkiver fra regionale og lokale politimyndigheter, dvs. politikamre med underliggende politistasjoner og lensmannskontorer. Dette er generelt arkiver med svært sprikende praksis mht. arkivdanning, bevaring/kassasjon, avlevering og ordning. Følgelig er det til dels store variasjoner mellom de enkelte politiarkivene når det gjelder hva som finnes av landssvikmateriale, hvor mye og hvor tilgjengelig det er. Kvalitativt finnes arkivkilder om både arrestasjoner, etterforskning og fullbyrdelse av dommer. Men deknings-graden av det eksisterende materialet kan variere betydelig fra distrikt til distrikt.

De lokale lensmenn og politimyndigheter fikk umiddelbart etter freden en stor arbeidsbyrde med arrestasjoner, ransakinger og beslag, forhør og annen etterforskning. Etterforskningsmaterialet

ble i stor grad sendt videre til overordnet instans, og det viktigste har formodentlig havnet i Landssvikarkivet ved Riksarkivet. Det spredte materialet som er blitt liggende igjen i politi- og lensmannsarkivene, er gjerne gjenparter av f.eks. rapporter og avhør, lister over medlemmer i NS og arrestasjoner, beslag og registrering av formuer. Men her kan også finnes interessante originaldokumenter, f.eks. brev med tips og opplysninger om lokale personers holdninger og handlinger i okkupasjonstida. Noen lensmannsarkiv inneholder dessuten beslaglagte deler av lokale NS-arkiver – både møtebøker, medlemsbøker og korrespondanse. Lensmannen var ellers manntallsfører, og derfor kan det finnes oversikter og dokumenter om personer som midlertidig var fratatt stemmeretten ved valg.

Politiet hadde myndighet til å utferdige forelegg om bøter, inndragninger og erstatninger, og mange fikk sine saker avgjort raskt ved å vedta forelegg. I politiarkivene finnes gjerne egne foreleggsprotokoller for landssviksaker. Her kan også være egne serier med brevjournaler som viser saksgangen i forhold til andre instanser i slike saker.

Også i andre offentlige arkiver ved statsarkivene kan det finnes emneordnet materiale relatert til landssvikoppgjøret. Eksempelvis finnes det i Agder skoledirektørs arkiv åtte bokser med materiale om læreres holdninger og virke under krigen.

Domsfullbyrdelse og soning

Politikamrene førte gjerne domsjournaler som viser fullbyrdelse av landssvikdommer innenfor politidistriktet. I politiarkivene kan også finnes arkivmateriale fra interneringsleirene for landssvikfanger – fangeprotokoller og fangeregistre, vaktjournaler, brevjournaler, journalsaker og andre saksdokumenter. I arkivene fra kretsfengsler og hjelpefengsler finner man gjerne de landssvikinternerte og landssvikfangene innført i protokollene blant de ordinære varetekts- og straffangene. Spesielt kan nevnes at ved Statsarkivet i Kongsberg oppbevares et fyldig arkiv fra Sem tvangsarbeidsleir i Vestfold. I årene 1942-1945 het leiren Berg interneringsleir og ble brukt til internering av jøder, men etter krigen var klientellet landssvikfanger fra store deler av Østlandet.

Bruk av materialet

Landssvikmaterialet i statsarkivene er i liten grad ordnet i personmapper. Opplysninger om enkeltsaker må gjerne letes fram i mer sammensatte arkivserier med taushetsbelagt materiale, og ofte vil det være vanskelig å skille en bestemt sak fra andre saker. Å etterkomme innvilget partsinnsyn kan følgelig være problematisk og forutsetter i de fleste tilfeller at statsarkivenes personale på forhånd gjør arkivundersøkelser og videreformidler relevant materiale på en selektiv måte. Publikums egne undersøkelser basert på partsinnsyn bør starte i det sentrale landssvikarkivet. I den grad materialet der synes mangelfullt, kan det kanskje finnes supplerende dokumentasjon i statsarkivene. Men det er viktig å understreke at alle henvendelser i første hånd bør rettes til Riksarkivet og ikke til statsarkivene.

Beslaglagt materiale fra lokalt NS-lag i lensmannsarkiv. Original i Statsarkivet i Kristiansand (Evje og Hornnes lensmannskontor Jg-0026)

60 år, og hva nå?

Innsyn i landssviksaker

60 år etter landssvikoppgjøret ser vi en stadig økende interesse for å studere landssviksakene. Bortfaller taushetsplikten nå, slik at dokumentene blir tilgjengelige for alle?

AV TROND KIELLAND HAAKENSEN, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Sensitive opplysninger er underlagt taushetsplikt etter forvaltningsloven § 13. Det samme går fram av offentleglova § 13. Ifølge forvaltningsloven § 13c bortfaller taushetsplikten når opplysningene i en sak er eldre enn 60 år eller når annet ikke er bestemt. Riksarkivaren kan også forlenge taushetsplikten i saker av sensitiv karakter. Å ha fått en dom i en landssviksak betraktes som et forhold av personsensitiv karakter.

Det er viktig å merke seg at det er opplysningene som er taushetsbelagte, ikke dokumentene eller sakene. Det betyr at mange opplysninger i landssviksakene er fritt tilgjengelige, og det er dermed mulig å skaffe seg tilgang til dem. Riksarkivaren erklærer også svært mange landssviksaker som fritt tilgjengelige fordi de ikke lenger inneholder taushetsbelagte opplysninger. Men materialet er ikke alltid lett tilgjengelig, og skulle arbeidet med å finne fram til de forespurte opplysningene være uforholdsmessig ressurskrevende, har Arkivverket hjemmel til å avstå fra å gjøre dette utvalget, jf. forskrift til offentleglova § 9.

Taushetsplikten kan bli forlenget

Riksarkivaren behandler forespørsler om innsyn i landssviksakene etter spesifikk søknad. Hver gang noen søker om å få se en landssviksak, må det gjøres en vurdering av om taushetsplikten skal forlenges, eller om saken kan erklæres fritt tilgjengelig. Dette er en vanskelig avveining.

Ordlyden i forskriften til forvaltningsloven § 11 er knapp og gir stort rom for skjønn. Der står det ”Når hensynet til personvernet tilsier det, kan Riksarkivaren i det enkelte tilfellet bestemme at

taushetsplikten for opplysninger i saker som oppbevares i Arkivverket skal gjelde ut over 60 år, eller ut over den frist som ellers gjelder for bortfall av taushetsplikt". Det er ikke angitt hva som regnes som en personsensitiv opplysning, så det må søkes veiledning andre steder i lovverket. I Arkivverket er forståelsen av hva som er en personsensitiv opplysning nedfelt i saksbehandlingspraksis.

I de interne retningslinjene for saksbehandling i Arkivverket er det angitt tre saksforhold som skal gjøres til gjenstand for vurdering av forlenget taushetsplikt. Det er helseforhold, straffbare forhold og visse typer familieforhold. Landssviksakene inneholder i utgangspunktet opplysninger om straffbare forhold, og det skal derfor vurderes i hvert enkelt tilfelle om taushetsplikten skal forlenges. Saker som ikke inneholder andre sensitive opplysninger enn for eksempel medlemskap i Nasjonal Samling, erklæres som regel som fritt tilgjengelige etter 60 år.

Fargerike propagandaplakater fikk pryde tavler og stolper inntil unge jøssinger rev dem ned i løpet av natten. Originaler i Statsarkivet i Stavanger (Helleland lensmannskontor). Foto: Anne Karin Jåsund.

Statsråder og NS-innsatte embetsmenn i departementene, NS-ordførere, NS-politimestere eller andre som hadde oppgaver for NS-administrasjonen i lokalsamfunnet, og lagførere og kretsførere i NS, har alle egne landssviksaker. Dersom disse personene bare er dømt for sitt stillingsinnehav, og sakene ikke inneholder sensitive opplysninger, erklæres sakene fritt tilgjengelige etter 60 år. Grunnen til det er at disse personenes holdninger og gjerninger under krigen i de fleste tilfellene er å anse som allment kjent. Videre er det grunn til å tro at de forhold de er dømt for, nemlig deres politiske holdninger og gjerninger, ikke er noe de ønsket å holde for seg selv, men som de snarere gjorde offentlig kjent og agiterte for under krigen.

Noen få saker som inneholder til dels svært personsensitive opplysninger, erklæres likevel fritt tilgjengelige fordi alle sider ved sakene anses å være allment kjent. Det mest kjente eksempelet er saken mot Knut Hamsun. Den inneholder blant annet en rettspsykiatrisk erklæring, noe som i de fleste andre tilfeller ville ha ført til forlenging av taushetsplikten. Nå er den rettsmedisinske vurderingen av Hamsun kjent både gjennom film og bøker, og det har derfor ingen hensikt å forlenge taushetsplikten for hans landssviksak. Landssviksaken mot Hamsun er derfor i sin helhet fritt tilgjengelig.

Innsyn for forskere og for part i saken

Mange landssviksaker er altså fortsatt unntatt offentlighet, og det må søkes om innsyn. Riksarkivaren har i hovedsak hjemmel for å gi innsyn i taushetsbelagt materiale på to vilkår. Det er forvaltningsloven § 13b nr. 1 som sier at "Taushetsplikt etter § 13 er ikke til hinder for at opplysningene i en sak gjøres kjent for sakens parter". Videre er det forvaltningsloven § 13d som sier at "Når det finnes rimelig og ikke medfører uforholdsmessig ulempe for andre interesser, kan departementet bestemme at et forvaltningsorgan kan eller skal gi opplysninger til bruk for forskning …".

Arkivverket legger stor vekt på å tilgjengeliggjøre arkivmateriale for forskning. Dette gjelder også forskning på taushetsbelagt materiale. For å få innsyn i taushetsbelagt materiale må søker dokumentere egen forskerkompetanse. Kravet er vanligvis at søkeren har avlagt eksamen på masternivå eller høyere innen et relevant fagfelt. Å kreve forskerutdannelse er med på å sikre at de taushetsbelagte opplysningene blir behandlet på en forsvarlig måte. Videre kreves det en prosjektbeskrivelse som dokumenterer at innsyn i det taushetsbelagte materialet er relevant for prosjektet. Man må også gjøre rede for hvordan de taushetsbelagte opplysningene skal behandles.

Forskeren pålegges taushetsplikt etter forvaltningsloven § 13e, og må undertegne en taushetserklæring. Det er den enkelte forskers plikt ikke å publisere opplysninger som bryter taushetsplikten, eller viderebringe dem på annen måte. Forskeren har heller ikke lov til å bruke opplysningene til å ta kontakt med den opplysningene gjelder. Det gjelder også den landssvikdømtes familie. Det anses som etisk uakseptabelt å sitte inne med opplysninger den du kontakter ikke vet at du som forsker har hatt tilgang til. På den annen side kan slike problemstillinger løses ved at forskeren på forhånd får fullmakt fra den opplysningene gjelder til å studere arkivmaterialet.

Taushetsbelagte opplysninger kan anonymiseres, men det er ikke tillatt å beskrive et hendingsforløp som kan antyde hvem det dreier seg om. Hvis det går fram av prosjektbeskrivelsen at forskeren vanskelig kan gjennomføre prosjektet uten å komme i konflikt med taushetsplikten, må Riksarkivaren avslå innsyn. Det er svært få innsynssaker som avslås, og enda færre som går til ankeinstansen Kultur- og kirkedepartementet.
Forvaltingsloven gir den som er part i en sak, rett til å se alle opplysningene i saken, selv om disse er taushetsbelagte. Den landssvikdømte har dermed rett til innsyn i egen sak. Hvis saken inneholder opplysninger om tredjepart, må vedkommende undertegne taushetserklæring for disse opplysningene.

Den som søker innsyn i egen landssviksak i dag, gjør det som regel av velferdsgrunner. Det å bli dømt for landssvik var for mange en stor belastning. Å kunne få gå igjennom egen sak er for mange en måte å komme til rette med fortiden på. Det har også vist seg at det ikke bare er den enkelte landssvikdømte som har behov for å se egen sak, men også barn til landssvikdømte har i mange tilfeller kjent den samme belastningen. Det er derfor etablert praksis for at barn av landssvikdømte kan søke om innsyn i foreldrenes landssviksak av velferdsgrunner.

Flere opplysninger om innsyn i landssviksaker finnes på nettsidene våre *www.arkivverket.no.*

Landssviksakene og de SS-frivillige

AV SIGURD SØRLIE,
DOKTORGRADSSTIPENDIAT,
HL-SENTERET

I løpet av andre verdenskrig gikk om lag 5000 nordmenn i tysk krigstjeneste. De aller fleste av disse havnet i avdelinger som var underlagt Waffen-SS – den væpnede grenen av Heinrich Himmlers SS-organisasjon. Høsten 2006 innledet Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) et forskningsprosjekt om temaet. Siden den gang har en forskergruppe, bestående av Matthew Kott, Terje Emberland og undertegnede, gjennomført omfattende arkivundersøkelser i både norske og utenlandske arkiver.

Landssvikarkivet i Riksarkivet inneholder materiale fra etterforskningen av og rettsprosessen mot det store flertallet av de såkalte "frontkjemperne" – den tradisjonelle betegnelsen på nordmenn som gikk i tysk krigstjeneste under andre verdenskrig. Selv om arkivets omfang gjør dette unikt, innebærer de spesielle omstendighetene omkring tilblivelsen at den kildemessige verdien er sterkt avhengig av brukerens formål. I vårt tilfelle er materialet anvendt med sikte på å belyse rekrutteringen av norske frivillige og deres krigsdeltakelse fra tre ulike perspektiver: ovenfra – med hovedvekt på SS' og norske kollaborasjonsmiljøers ambisjoner og politikk, institusjonelt og operasjonelt – de sentrale institusjonenes og militære avdelingenes historie og nedenfra – de frivilliges erfaringer, holdninger og reaksjoner.

Forside til vervebrosjyre for Den Norske Legion, Waffen-SS og Norsk Vaktbataljon. Kamban forlag AS, Oslo 1942. Original i Statsarkivet i Kristiansand, boksamlingen.

Landssviksakene inneholder generelt få og lite detaljerte opplysninger som bidrar til å kaste lys over SS' ambisjoner og politikk i Norge. Derimot hender det at kollaborasjonsmiljøenes visjoner og motiver belyses i saker mot sentrale aktører i og rundt NS, men sjelden i form av beslaglagte dokumenter fra krigstiden. De fleste av de opplysningene som fremkommer, kan således føres tilbake til aktørenes egne forklaringer. Disse er det av åpenbare grunner nødvendig å forholde seg kritisk til.

Også med hensyn til institusjons- og operasjonsperspektivet er landssviksakene av begrenset verdi. Materialet inneholder lite informasjon om tyske SS- og politiinstitusjoners oppbygging og virksomhet i Norge. Relevante institusjoner knyttet til NS-regimets stats- og partiapparat omtales derimot i

mange av sakene mot ledende norske aktører, men igjen er omfanget av beslaglagte dokumenter fra krigstiden begrenset. Det samme gjelder informasjonen om de militære avdelingene. I en rekke saker omtaler siktede/tiltalte bestemte avdelingers opprinnelse, oppbygning og deployering, men forklaringene er med få unntak knappe og upålitelige. Dette reflekterer at den enkelte hadde begrenset oversikt over institusjonelle strukturer og overordnede begivenheter, at hendelsene gjerne lå mange år tilbake i tid, og at det store flertallet var opptatt av å dekke over forhold som kunne gi skjerpet straff eller stille vedkommende selv eller de frivillige som gruppe i et dårlig lys. Enkelte saker inneholder imidlertid både interessante og pålitelige opplysninger om sentrale institusjoner og avdelinger, samt ikke minst spenninger og konflikter mellom NS-regimet og tyske myndigheter. Det foreligger også i en del tilfeller viktig informasjon om nordmenns avdelings-tilknytning, funksjon og tjenestested, noe som blant annet bidrar til å kaste viktig lys over personellpolitikken i Waffen-SS.

Landssviksakene er av størst verdi for analysen av de frivilliges egne erfaringer, holdninger og reaksjoner. Igjen er det selvsagt et problem at de forhenværende SS-soldatene under rettsoppgjøret ga forklaringer som generelt var både knappe og lite troverdige når det gjaldt krigstiden. Både detaljnivået og påliteligheten hadde imidlertid en tendens til å øke for hver ny avhørsrunde, og forklaringene bidrar således ofte til å utfylle andre kilder. I tillegg er det flere eksempler på at opplysninger som fremkommer under avhørene, kaster lys over siktedes/tiltaltes ideologiske orientering under krigen.

Mappene inneholder dessuten mye annet enn siktedes/tiltaltes egne forklaringer. Politiet og påtalemyndigheten samlet ofte inn omfattende dokumentasjon i forbindelse med etterforskningen, blant annet i form av vitneavhør og beslag av både private og offisielle dokumenter fra krigstiden. Forsvarerne på sin side førte vitner og fremla dokumenter som ble antatt å kunne tale til siktedes/tiltaltes fordel. Disse kildene er i enkelte tilfeller av uvurderlig verdi, og omfatter blant annet krigstidskorrespondanse og detaljerte vitneutsagn om hva de frivillige selv fortalte om sine opplevelser ved fronten.

Forside til trykt hefte med propaganda-artikler. Trykksaken har verken opplysninger om utgiver eller utgivelsesår. Original i Statsarkivet i Kristiansand, boksamlingen.

Kort oppsummert kan en si at det overveldende flertallet av de landssviksakene som er gjennomgått i forbindelse med prosjektet, har vært av begrenset verdi. Som følge av de hovedperspektivene som er lagt til grunn, har andre samlinger spilt en langt mer fremtredende rolle. Det er imidlertid gjort svært betydningsfulle funn i enkelte saker, spesielt med hensyn til analysen av de frivilliges egne erfaringer, holdninger og reaksjoner. I tillegg er landssviksakene en vesentlig kilde til kunnskap om den aktuelle historiske konteksten.

Frontkjemperne fra Agder

Mellom 4500 og 5000 nordmenn vervet seg frivillig og kjempet for Hitler-Tyskland under den andre verdenskrig. 150 av dem kom fra Agder-fylkene. Hvem var de og hvilke motiver lå til grunn for deres valg?

AV TERJE NOMELAND, ARKIVMEDARBEIDER,
INTERKOMMUNALT ARKIV I VEST-AGDER

De aller fleste av de såkalte frontkjemperne tjenestegjorde i SS' væpnede gren, Waffen-SS. Der kjempet de i avdelinger som Divisjon Wiking, Den norske Legion, Skijegerbataljonen og Regiment Norge. Frontkjemperbevegelsen hadde sitt kjerneområde på Østlandet, med en forgreining til Trøndelag. Fra Vestlandet, Nord-Norge og Sørlandet kom det relativt få frivillige.

Sosial bakgrunn

Av de norske frontkjemperne kom 150 fra Agder, 75 fra Aust-Agder og 75 fra Vest-Agder. Flest kom det fra Kristiansand, 28 i tallet, etterfulgt av Arendal og Mandal, med henholdsvis 16 og 10 frivillige hver. Verving av frontkjempere var i stor grad et "byfenomen". I Agder-fylkene kom 52 % av frontkjemperne fra landkommuner, mens 48 % kom fra byer. Sammenlignet med Agder-befolkningen for øvrig er dette en sterk urban overrepresentasjon. På denne tiden bodde nemlig 29 % av landsdelens befolkning i byer, mens 71 % bodde på landet. Enkelte landkommuner "produserte" allikevel mange frontkjemperne i forhold til folketallet.

De fleste frivillige fra Agder var svært unge da de meldte seg til fronttjeneste. Gjennomsnittlig alder var 22 år på vervingstidspunktet. Den yngste var 15 år, mens den eldste var 53. Over halvparten var 21 år eller yngre da de vervet seg, mens 80 % var 26 år eller yngre. Propagandaen rettet seg da også i første rekke mot ungdom, og mange lot seg begeistre og fascinere.

Den lave gjennomsnittsalderen gjenspeiles også i yrke og utdanning. Få hadde rukket å ta høyere utdannelse og gjøre karriere i arbeidslivet. Omtrent 40 % var sysselsatt i typiske arbeideryrker, som for eksempel bonde, sjømann og skogsarbeider. Flere av disse hadde tatt seg arbeid i tilknytning til foreldrenes gård ved siden av studier og skolegang. Ca. 20 % arbeidet i middelklasseyrker, for eksempel som journalist og kontorist. På Agder hadde 49 % av frontkjemperne utdannelse utover folkeskolen, mens 25 % hadde tatt examen artium. Dette er skyhøyt over gjennomsnittet for landets befolkning, som var på henholdsvis 21 og 5 %. I andre undersøkelser om frontkjempere ser vi den samme tendensen til høyere utdanningsnivå enn landsgjennomsnittet.

Nesten 80 % av frontkjemperne fra Agder var medlem av Nasjonal Samling (NS) før og/eller

Vakker og gripende minnehøgtidelighet over Sørlandets falne frontkjempere.

Teatrets sal var fylt til siste plass, bl. a. av de falnes pårørende fra nær og fjern på Agder.

Hver grav der ute over hver fallen nordmann betyr mer for folket og dets framtid enn store monumenter.

Forside til trykt utgave av kst. statsråd Gulbrand Lundes tale i Oslo 17. januar 1941. Utgitt av NS presse- og propagandakontor, 1941. Original i Statsarkivet i Kristiansand, boksamlingen.

Fædrelandsvennen 12. mars 1945: 11. mars ble det holdt en minnestund over 28 falne frontkjempere fra Agder i Christianssands Theater. Ifølge avisen var minnestunden en ”vakker og gripende begivenhet”.

Forside til hefte med trykte foredrag, holdt av Sverre Riisnæs under SS-kurs på Kongsvinger vinteren 1942-43. Utgitt av forlaget Kamban (1943). Original i Statsarkivet i Kristiansand, boksamlingen.

under krigen. Medlemskap i NS var naturlig i forbindelse med å verve seg til fronttjeneste, og flere meldte seg inn i partiet kort tid før de meldte seg til tjeneste for nazi-Tyskland. Kun 12 % av dem meldte seg inn i NS før 9. april 1940.

37 av de 150 frontkjemperne fra Agder døde under krigen, langt de fleste falt i strid. Et flertall av de falne fra Agder falt i 1944 (56 %). Den samme tendensen ser vi på landsbasis. 42 % av de norske frivillige som omkom under krigen, døde dette året.

Forskjellige motiver

Det er en betydelig usikkerhet knyttet til frontkjempernes reelle motiver. Undersøkelsen bygger i stor grad på deres egne forklaringer gitt i en avhørssituasjon eller i retten i ettertid, der frontkjemperne var opptatt av å få en mildest mulig straff. De kan ha altså ha oppgitt det motivet som ble ansett som det beste rent taktisk. På den andre siden kan man ikke utelukke at det oppgitte motivet var deres reelle.

De fleste har oppgitt politiske motiver, som ”kjempe mot bolsjevismen” og ”sympati for Finland”, men flere har også oppgitt personlige motiver som ”eventyrlyst” og ”unnslippe forhold hjemme”. Det var svært få som under rettsoppgjøret oppga at de hadde kjempet for nasjonalsosialismen. Kildematerialet viser at flere frontkjempere hadde nazistiske sympatier, uten at de har oppgitt det som motiv. 80 % av frontkjemperne var medlemmer av NS, og det kan tyde på at det lå nasjonalsosialistisk motivasjon bak vervingen. Et slikt motiv ville derimot ha vært lite hensiktsmessig å oppgi under rettsoppgjøret ettersom det ville vært straffeskjerpende. Politiske motiver, for eksempel ”kjempe mot bolsjevismen”, er jo heller ikke uforenlig med en nasjonalsosialistisk motivasjon.

I Norge var det vanlig at dimitterte frontkjempere gikk inn i politiet eller fikk jobb i NS eller en av dets underorganisasjoner. Disse stillingene ble gitt på bakgrunn av deres frontinnsats, og det er derfor rimelig å anta at frontkjemperne ville være motivert ut fra dette. Det er imidlertid kun én som har oppgitt dette som motiv. Han ville ”komme opp i en litt høiere stilling”, fortalte han i avhør. Frontkjemperne ble lovet å få overta et gårdsbruk, enten i Norge eller i ”øst”, etter endt tjeneste. Ingen frontkjempere fra Agder har oppgitt at de hadde dette som motivasjon. Det er grunn til å anta at flere virkelig var motivert ut fra å gjøre karriere eller overta et gårdsbruk, men har utelatt det i sine forklaringer av taktiske grunner.

Mye NS, men få frontkjempere

Det kunne synes rimelig å forvente mange frontkjempere i kommuner med stor NS-oppslutning. En slik antagelse stemmer til en viss grad i Agder-

fylkene, men mønsteret er ikke entydig. Det beste eksemplet er Finsland, nå en del av Songdalen kommune, som etter Valle var den kommunen med flest NS-medlemmer i forhold til folketallet i Norge under okkupasjonen. Nærmere 8 % av innbyggerne i kommunen var medlem av partiet. Allikevel kom det ingen frontkjempere herfra.

I flere av byene, blant annet Kristiansand og Arendal, ble det rekruttert flere frontkjempere enn det NS-oppslutningen skulle tilsi. Dette bekrefter hypotesen om at størrelsen på NS sitt partiapparat og effekten av propagandatiltakene spilte en rolle. I bygder med liten eller ingen utbygd partiorganisasjon var det vanskelig å nå fram med propaganda. Desto lettere var det i byene, der NS som oftest hadde et stort apparat som gjorde at propagandaen lettere nådde ut til folk. Variasjonene vi finner omkring dette fenomenet kan forklares med tilstedeværelsen eller fraværet av en "lokal faktor", der sterke NS-miljøer eller enkeltpersoner påvirket omgivelsene sine, enkelte frivilliges politiske og ideologiske overbevisning og rene tilfeldigheter. I tillegg kan familierekruttering, som førte til at NS-oppslutningen ble høyere enn det ideologisk var grunnlag for, lokale vervekampanjer, høy gjennomsnittsalder og kvinneandel blant NS-medlemmene være en del av forklaringen.

Den norske legion. 1. bataljons avreise fra Drammen 30. juli 1941. Original i Riksarkivet (PA-1209 NTBs krigsarkiv, Ui – Nasjonal Samling m.m., eske 199, nr. 345).

Rettsoppgjøret

89 frontkjempere fra Agder ble stilt for retten i perioden 1945 til 1951. De ble i gjennomsnitt dømt til fire års tvangsarbeid. I tillegg var det vanlig å bli fradømt stemmeretten og retten til å tjenestegjøre i forsvaret, oftest for en periode på ti år. Flere frontkjempere måtte også svare for mer alvorlige forbrytelser enn selve fronttjenesten. Enkelte ble dømt for tortur, angiveri og drap.

For de fleste sørlendingene ble straffen sonet i en av de to landssvikleirene i Agder-fylkene, Suplandsfoss i Åmli og på Dalane nord for Kristiansand. De fleste ble løslatt etter at 2/3 av straffen var sonet. Etter endt soning ble de fleste frontkjemperne integrert i samfunnet igjen. Selv om de fleste kunne leve et forholdsvis normalt liv etter endt soning, holdt mange av dem en lav profil i årene etter krigen. "Skammen" over å ha vært på den "gale" siden fulgte imidlertid de fleste livet ut.

Utrykte kilder

Landssviksaker, Riksarkivet, Oslo.

Haugen, Johnny: *Nasjonal Samling og motstandsbevegelsen 1940-1945 – en komparativ geografisk og sosiologisk undersøkelse.* Upublisert doktorgradsavhandling.

Litteratur

Nomeland, Terje: *Frontkjemperne fra Agder.* Artikkel i årsskrift for Agder Historielag. 2008.

Nomeland, Terje: *Frontkjemperne fra Agder 1940-1945 – sosial bakgrunn og motiv.* Masteroppgave, UiB. 2008.

Sjåstad, Gunnar S.: *Nordmenn i tysk krigsinnsats – en kvantitativ undersøkelse av frontkjemperne under den andre verdenskrig.* Hovedfagsoppgave, UiB. 2006

Landssviksaken mot Knut Hamsun

En side ved Knut Hamsun var den tyskvennlige holdningen hans gjennom en stor del av livet. Holdningen ga så sterke og ivrige utslag under 2. verdenskrig at Hamsun som kjent måtte stå til rette for landssvik etterpå.

AV ROGER TRONSTAD, FØRSTEARKIVAR, STATSARKIVET I KRISTIANSAND

Knut Hamsun ble tidlig en venn av Tyskland og svært kritisk innstilt til England og dets "imperialisme". Både under første og andre verdenskrig skrev Hamsun avisinnlegg med tydelig støtte til Tyskland og det tyske folket. I et opprop i april 1940 ba han nordmennene om å "kaste børsa og gå hjem". Den norske konge og regjering hadde rømt landet, men tyskerne skulle kjempe for oss og knekke Englands tyranni, sa Hamsun. Gjennom krigen skrev han klart og tydelig til fordel for Vidkun Quisling og Nasjonal Samling. Forfatteren var svært populær i Tyskland. Under krigen fikk han besøke Adolf Hitler på Berghof i Tyskland, og Josef Terboven på Skaugum. Marie Hamsun var en aktiv foredragsholder i lokallaget av Nasjonal Samling, og hun reiste rundt i Tyskland, Danmark og Østerrike og leste fra mannens bøker for de tyske troppene. Knut Hamsuns nekrolog over Hitler sto i Aftenposten 7. mai 1945.

„Regjeringen" Nygaardsvold.

Til Nationens Redaktør fra

KNUT HAMSUN

«Regjeringen» — «Regjeringen». (Se Nationen for 22/4.)

Den gav Ordre til Mobilisering og rømte. Den visste at vi ikke hadde noget at berge os med overfor nogen, men den gav Ordre til Mobilisering og rømte. Nu dør norsk Ungdom for «Regjeringen».

Vi hadde Bruk for voksen Ungdom til andet just nu end til at streike i Jordbruket og at dø for «Regjeringen» Nygaardsvold. Hvad saa, alt andet maa vike. Her ved Kristiansand tok tyskerne saa at si med bare Hænder 2000 Mand og 160 Officerer. Mange av Mandskaperne hadde ikke engang Børse.

De husker nok at Spanien ogsa hadde «lovlig Regjering».

De synes at savne «Regjeringen» Deres, De synes ikke at ha noget imot at faa den igjen. Den vil paa sin Side kjende sig lettet ved at De ikke vil lægge Sten til den tunge «Byrden» den bærer paa. Men borti Bondehjemmene er Fædre og Sønner nu kommandert ut for at dø.

Nørholm, 23. april 1940.

Knut Hamsun.

Arrest og avhør

I slutten av mai 1945 kom politiet til Nørholm og ga ekteparet husarrest. Den 14. juni kom politiet tilbake og tok med seg Knut Hamsun til Grimstad. Da var kona brakt til fengsel i Arendal. Forfatteren

var nå nesten 86 år og plaget av flere sykdommer i tillegg til at han var nesten helt døv. Derfor ble han plassert på Grimstad sykehus i stedet for i fengsel.

Det første avhøret ble foretatt av politiet på sykehuset 20. juni. Hamsun forklarte at han aldri hadde meldt seg inn i Nasjonal Samling, men "blitt ledet denne vei". Han erkjente likevel at han var tyskvennlig og hadde skrevet avisartikler under krigen. På ingen måte ønsket han å bagatellisere forbindelsen sin med NS og tyskerne. Dagen etter kom politiet tilbake og forkynte for Hamsun at man gikk inn for å beslaglegge ekteparets eiendom og formue.

Om Knut Hamsun hadde vært medlem av NS eller ikke, skulle bli et av de mest sentrale spørsmålene i landssviksaken mot ham – foruten hva han hadde gjort, sagt, skrevet og ment, og hvor mye han eide.

Rettslig avhør skjedde i Sand forhørsrett i Grimstad 23. juni 1945. Knut Hamsun var siktet for forbrytelse mot landssvikanordningen av 15.12.1944 for å ha samtykket i å bli medlem av NS, og mot straffeloven for å ha ytet fienden bistand i råd og dåd ved avisartikler med propaganda for tyskerne. Eksaminasjonen falt "overmåte vanskelig" siden Hamsun var nesten døv. Han hadde hatt to hjerneblødninger og led av afasi og hadde dermed vanskeligheter med å finne de rette ordene. Hamsun innrømte at han hadde ansett seg som å være medlem av NS selv om han aldri meldte seg inn.

Retten fant skjellig grunn til å mistenke siktede for forbrytelse mot landssvikanordningen og straffeloven. Kjennelsen gikk ut på at Hamsun skulle holdes i varetektsarrest mens saken ble undersøkt. Retten godkjente også politiets beslutning om at ekteparet Hamsuns formue ble satt under forvaltning av en tilsynsmann.
Som formell arrestant ble Knut Hamsun værende på Grimstad sykehus gjennom sommeren 1945 mens politiet etterforsket saken hans. Det var nå framskaffet kopier av en rekke tyskvennlige avisartikler som skulle brukes som bevismateriale. Siden Grimstad sykehus nå trengte plass til flere pasienter, ble Hamsun overført til Landvik gamlehjem i begynnelsen av september.

Ny forhørsrett ble satt 22. september 1945. Til "lettelse av eksaminasjonen" hadde sorenskriveren denne gang forfattet fem skriftlige spørsmål som Hamsun kunne lese og svare på muntlig. Politiet i Grimstad syntes at saken tok hardt på forfatteren, som "så ut som en olding". Helst hadde politiet sett at Hamsun kunne få oppholde seg hjemme på Nørholm resten av varetektsperioden. Opphold i fengsel kunne ikke komme på tale for en så gammel og syk mann. Det ville være sørgelig om han

Goebbels dagbok:
HAMSUN GRÄT AV GLÄDJE
VID BESÖKET I BERLIN
Småstatsbrödet
måste utrotas,
sade Hitler

Dette bildet i Dagens Nyheter ble brukt som bevis for at Hamsun gikk med NS-merket på jakken. Dagens Nyheter 15.03.1948. Utklipp i Riksarkivet (Arendal politikammer avd. Grimstad: l-sak 192/45, dok. 55).

Hamsun kritiserer regjeringen Nygaardsvold for å ha rømt landet og overlatt norske menn til å dø i kamp. Fritt folk 01.05.1940. Utklipp i Riksarkivet (Arendal politikammer avd. Grimstad: l-sak 192/45, bilag til dok. 5).

Fritt Folk

Ærer de unge.

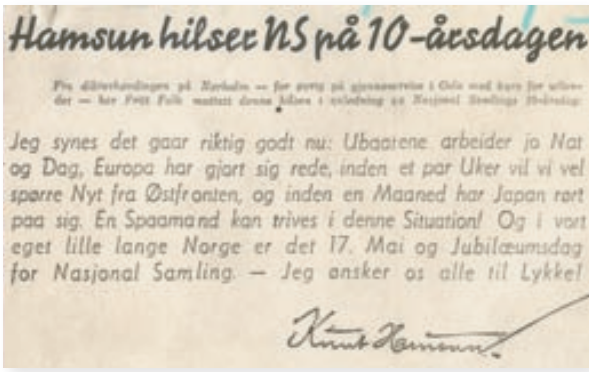
Hamsun hilser NS på 10-årsdagen

Jeg synes det gaar riktig godt nu: Ubaatene arbeider jo Nat og Dag, Europa har gjort sig rede, inden et par Uker vil vi vel spørre Nyt fra Østfronten, og inden en Maaned har Japan rørt paa sig. En Spaamand kan trives i denne Situation! Og i vort eget lille lange Norge er det 17. Mai og Jubilæumsdag for Nasjonal Samling. — Jeg ønsker os alle til Lykke!

Knut Hamsun

Hamsun oppfordrer til å ære de unge som kjemper på tyskernes side. Fritt folk 15.12.1941. Utklipp i Riksarkivet (Arendal politikammer avd. Grimstad: l-sak 192/45, bilag til dok. 5).

Knut og Tore Hamsun hos Terboven. Utklipp i Riksarkivet (Arendal politikammer avd. Grimstad: l-sak 192/45, dok. 45).

Hamsun hilser Nasjonal Samling på 10-årsdagen. Fritt folk 17.05.1943. Utklipp i Riksarkivet (Arendal politikammer avd. Grimstad: l-sak 192/45, bilag til dok. 5).

”endte sitt liv mellom skitt og veggdyr” på det forfalne Landvik gamlehjem. ”Han var dog en gang en stor mann”, skrev politiet og overlot saken til Statsadvokaten for landssviksaker i Aust-Agder.

”Pasienten virket senil”

Statsadvokaten sørget først for at Hamsun ble undersøkt på Landvik gamlehjem av distriktslegen i Grimstad 3. oktober 1945. I rapporten skriver legen: ”Pasienten virket senil.” Statsadvokaten overlot saken til riksadvokaten. Nå ble planen at Hamsun skulle mentalundersøkes av en psykiater. Dette regnes som et bevisst forsøk fra påtalemyndighetenes side på å finne mentale svakheter som kunne hindre at saken mot den gamle og syke mannen skulle ende med fengselsdom. Riksadvokaten fikk ordnet med at Hamsun skulle mentalundersøkes på Psykiatrisk Klinikk i Oslo. Der ble forfatteren innskrevet 15. oktober 1945 og ble værende de neste 3-4 månedene.

Den rettspsykiatriske erklæringen ble signert 5. februar 1946. Konklusjonen var at de sakkyndige ikke anså Hamsun for å være sinnssyk, og de antok at han heller ikke hadde vært det i tida for de påklagede handlingene. For det andre antok de at Hamsun hadde varig svekkede sjelsevner, men at det ikke var fare for gjentakelse av straffbare handlinger. Hamsun var tilbake på Landvik gamlehjem i februar 1946.

Erstatningssøksmål og dom

På vegne av staten krevde nå Erstatningsdirektoratet at Hamsun skulle dømmes til å betale 500 000 kr og saksomkostninger. Saken ble tatt opp ved Sand herredsrett i Grimstad 16. desember 1947. Forsvareren pekte på at Hamsun aldri hadde sendt inn søknadsskjema om å bli medlem av NS, han hadde aldri hatt medlemsbok og aldri betalt kontingent. Men dette ble ikke sett på som helt overbevisende argumentasjon. I 1942 hadde nemlig Hamsun fylt ut et vedlegg til søknadsskjema. Der skrev han riktignok: ”Har ikke vært innmeldt, men jeg har tilhørt Quislings parti.” Øverst på skjemaet stod det også at han ble medlem i desember 1940. Hamsun innrømte at han hadde skrevet avisartikler i NS sin ånd.

Dommen i Sand herredsrett ble felt 19. desember 1947. Aktor mente at jo større mannen er, jo større må hans ansvar bli, og nedla påstand om erstatning på 500 000 kr. Det ble lagt vekt på Hamsuns sterke sympati med NS og tyskerne under krigen. Det hjalp ikke at forsvarer etterlyste bevis for at Hamsun hadde søkt om medlemskap i NS. Hamsun ble dømt til å betale 425 000 kr i erstatning til staten.

Saken ble anket til Høyesterett. Der ble enstemmig dom felt 23. juni 1948. Høyesterett sa seg enig i herredsrettens argumentasjon, men satte erstat-

ningssummen ned til 325 000 kr. Takket være 350 000 kr gjennom en låneavtale med forlaget sitt – Gyldendal – klarte Hamsun å gjøre opp for seg og samtidig beholde Nørholm i slekta.

Siste linje i På gjengrodde stier lyder slik: "St. Hans 1948. I dag har Høiesterett dømt, og jeg ender min skrivning." Dette var det siste Knut Hamsun skrev. Etter at Marie hadde sont sin fengselsstraff, fikk ekteparet to år sammen på Nørholm inntil Knut Hamsun sovnet inn hjemme 19. februar 1952. Marie Hamsun døde i 1969.

Kilder

Landssvikarkivet. Riksarkivet

Sand sorenskriverembete. Statsarkivet i Kristiansand

Litteratur

Thorkild Hansen: *Prosessen mot Hamsun*, Oslo 1978

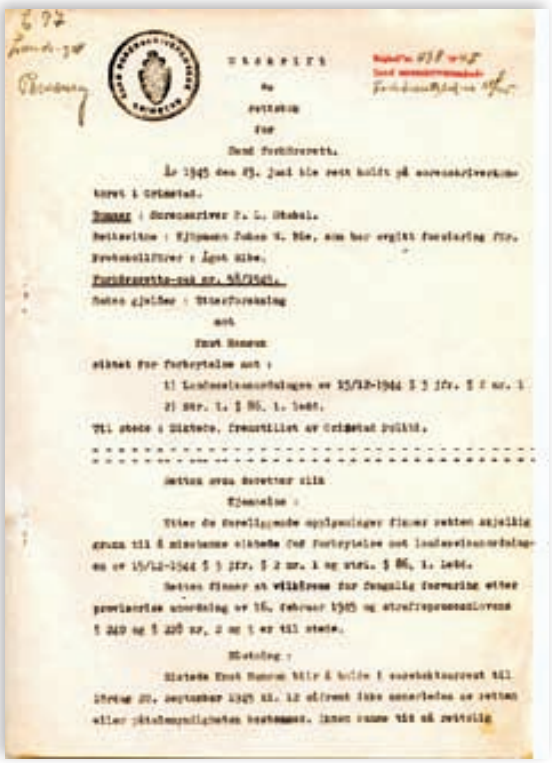

Utskrift av rettsbok fra rettsmøte 23.06.1945. Original i Statsarkivet i Kristiansand (Sand sorenskriverembete, forhørsrettssak 58/1945).

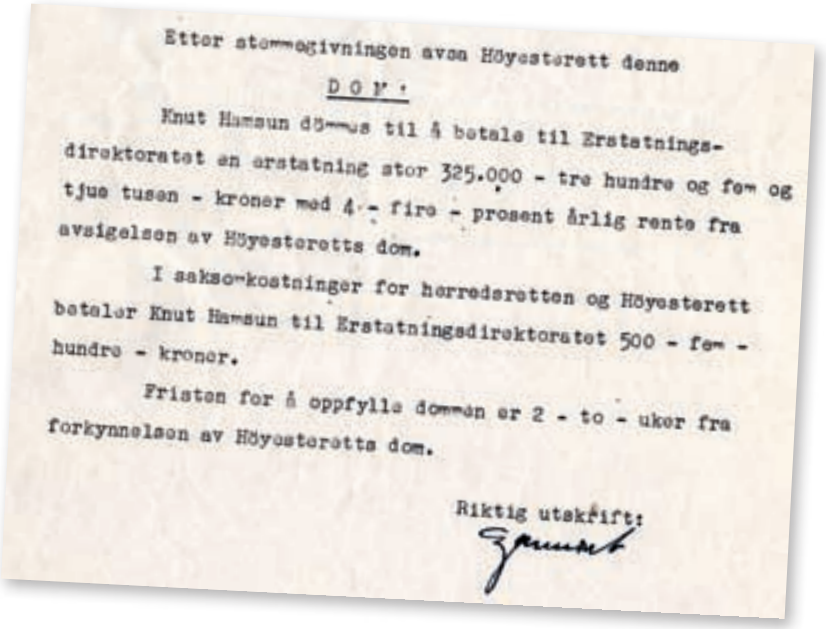

Etter stemmegivningen avsa Høyesterett denne

D O M :

Knut Hamsun dømmes til å betale til Erstatningsdirektoratet en erstatning stor 325.000 - tre hundre og fem og tjue tusen - kroner med 4 - fire - prosent årlig rente fra avsigelsen av Høyesteretts dom.

I saksomkostninger for herredsretten og Høyesterett betaler Knut Hamsun til Erstatningsdirektoratet 500 - fem - hundre - kroner.

Fristen for å oppfylle dommen er 2 - to - uker fra forkynnelsen av Høyesteretts dom.

Riktig utskrift:

Høyesterettsdommen mot Knut Hamsun 23.06.1948. Utklipp i Riksarkivet (Arendal politikammer avd. Grimstad: I-sak 192/45, dok. 56).

Narvesenkiosken

Et vindu mot verden

I september 2009 ble det historiske arkivet etter Narvesen avlevert til Riksarkivet og gjort tilgjengelig for publikum. Det er et omfattende og spennende arkiv med et rikt fotomateriale som forteller om både bedriftens og samfunnets utvikling.

AV INGEBJØRG EIDHAMMER, MASTER I HISTORIE

Narvesen har vært en viktig del av det norske samfunnet i 115 år. Med sin tilstedeværelse har Narvesen hatt rollen som formidler av det trykte ord. Narvesenkioskenes utseende og vareutvalg har forandret seg med tiden, men fortsatt er hovedfokus i Narvesen distribusjon av aviser, tidsskrifter og magasiner. Narvesenkiosken er blitt en del av vår kollektive hukommelse hvor alle i Norge på en eller annen måte kjenner seg igjen, enten man har ventet på toget, kjøpt en avis på gaten eller gått forbi på vei til arbeidet.

Johan Bertrand Narve Louis Narvesen f. 1860, bedre kjent som Bertrand Narvesen, etablerte firmaet i 1894. Det hele begynte med at han fikk seg arbeid som postfullmektig i 1887, og senere som reisende postekspeditør på jernbanestrekningen mellom Horten og Skien.

Fra post til kiosk

Gjennom arbeidet oppdaget Bertrand Narvesen at folk hadde behov for å lese når de reiste med toget. Den 12. november 1893 la han derfor inn et anbud på enerett til salg av aviser og reiselitteratur på Hovedjernbanen og ved Statsbanens første til tredje distrikt (Kristiania, Drammen og Hamar). Dette ble godkjent, og 1. januar 1894 startet han sitt livsverk, Narvesen Kioskkompagni, som fortsatt er den største kioskkjeden i Norge.

Bertrand Narvesen (1860–1939) grunnla firmaet i 1894. Ukjent fotograf. Original i Riksarkivet (PA-1522 Narvesen Ug 1_24).

De få kioskene som fantes da Bertrand Narvesen tok over salget av reiselektyre langs jernbanen, var enkle og primitive. Salget av aviser både på Vestbane- og Østbanestasjonen foregikk over åpen disk i all slags vær. Derfor ble det viktig for Bertrand Narvesen å utbedre kioskene og investere i nye raskt. Allerede ved utgangen av 1894 hadde han satt opp ni kiosker på forskjellige jernbanestasjoner: Kristiania Øst- og Vestbanestasjon, Halden, Kongsvinger, Skien, Drammen, Lillestrøm, Eidsvoll og Hamar. Antallet kiosker økte hurtig, og i 1898 hadde han 20 jernbanekiosker.

Bertrand Narvesen hadde sikret seg enerett på salget av aviser langs jernbanen på Østlandet, og i 1898-1899 fikk han også konsesjon fra Statsbanene i Bergens og Trondhjems distrikter. Han forhandlet videre med de kommunale myndighetene i flere norske byer om etablering av bykiosker, og på få år hadde han kiosker i hele landet så langt nord som til Steinkjer.

Etterspørselen etter reiselektyre økte i takt med utbyggingen av kommunikasjonsnettet, og kioskene ble raskt et fast holdepunkt både i bybildet og på jernbanestasjonene. I Narvesens privatarkiv finnes bilder fra jernbanestasjoner og kiosker fra hele Norge som kan gi et inntrykk av hvordan de ulike stedene og kioskene så ut.

I 1912 ble det lyst ut en arkitektkonkurranse om ny kiosktype. Arkitekt Erik Glosimodt vant med utkastet til kiosken Centrum. En slik sto lenge i Stortingsgata, og i dag står en i Karl Johans gate. Ukjent fotograf. Original i Riksarkivet (PA-1522 Narvesen Ud 1_180)

Norsk Hoved-Jernbane

Anbud

paa Overtagelse af Salg af Aviser, Reiseliteratur etc. ved Hovedbanens Stationer fra 1ste Januar 1894 modtages indtil 15de November d. A. paa Hovedbanens Contor, Christiania O. De nærmere Vilkaar for Til-

Startet egen forlagsvirksomhet

Rettighetene Bertrand Narvesen hadde for salg på jernbanens områder, innbefattet også salg av reiselektyre. Han kalte derfor ofte sine kiosker for en jernbanebokhandel. Han søkte om å bli tatt opp i Den norske Boghandlerforening, men fikk avslag. Årsaken var trolig at bokhandlerne var redde for konkurranse fra kioskene. I Tyskland hadde jernbanebokhandlerne skadet den alminnelige bokhandelen. Avslaget innebar altså at Bertrand Narvesen ikke fikk selge litteratur fra ordinære forlag, siden forlagene bare kunne levere til medlemmene i Den norske Boghandlerforening. Det var kun ett forlag, Alb. Cammermeyer, som kunne tilfredsstille kioskenes behov. Bertrand Narvesen var dermed nødt til å importere bøker fra utlandet, blant annet Danmark. Imidlertid la han ikke skjul på at den danske humoren ikke passet det norske publikummet. "De danske Vitser om oss Nordmænd præller af paa vor norske mer utilgjængelige og vel bepanserende Sans for Humor", skrev han i 1896 til sin danske forbindelse.

For å møte behovet for reiselektyre begynte Bertrand Narvesen sin egen forlagsvirksomhet fra 1897. I 1898 engasjerte han tegneren og tusenkunstneren Olaf Krohn, for å samle stoff fra Kristianias kultur- og teaterliv, i den hensikt å lage et humorblad som fikk navnet "Theaterkatten". Dette ble starten på Narvesens forlagsvirksomhet. I 1902 startet han også "Gudbrandsdalens Bokhandel og Trykkeri" på Ringebu. Det ble den første bokhandelen på strekningen mellom Lillehammer og Molde. Etter hvert ble det åpnet flere filialer på Otta, Vinstra og i Vågå.

Fra slutten av 1800-tallet økte antallet turister til Norge betydelig. Imidlertid fantes det lite å velge i når det gjaldt informasjon om de forskjellige reiserutene. Dette behovet tok Bertrand Narvesen på alvor, og Narvesens kioskkompagni startet å produsere reisehåndbøker og hefter som bygde på den norske kultur og historie. Narvesen fortsatte å produsere reiselektyre på eget forlag i nesten 20 år. Årene rundt 1905 var preget av nasjonalisme. I den sammenheng var det et godt marked for illustrerte Norgeshefter og postkort. Flere av disse finnes i Narvesens privatarkiv i dag. Samlingen inneholder mer enn 2000 postkort, hvorav ca. 800 av dem har tilhørende originale fotografier. Det finnes også mer enn 300 fotografier som er brukt i de forskjellige heftene. Fotografiene og postkortene er i god stand og forteller mye om kulturlandskapet og samfunnet på begynnelsen av 1900-tallet. På denne tiden var den nye kongefamilien et ettertraktet tema, og i arkivet finnes en serie med ca. 70 bilder fra kroningsreisen i 1906.

Aviser og blader i fokus

Bertrand Narvesen mente at kiosken var et fantastisk

En av Narvesens første kiosker kom på jernbanestasjonen på Tretten. Ukjent fotograf.

Anbudsinnbydelsen og brevet fra jernbanedirektør Segelcke som ga Narvesen enerett til kiosksalg på jernbanestasjonene.

Arkitekt J.H. Berner tegnet den klassiske tårnkiosken. Denne sto på Thomas Heftyes plass. Ukjent fotograf.

Alle originaler i Riksarkivet (PA-1522 Narvesen Ua 3_236, Fi 4 og Ue 6_11).

Heinrich Jürgensens tegning av kiosk fra 1909. Original i Riksarkivet (PA-1522 Narvesen Tg 1_1).

kommunikasjonsmiddel fordi den imøtekom et allment behov, nemlig folks behov for aviser. Før radioens tid var kiosken alene om å formidle nyheter. Kiosken ble et "vindu mot verden" hvor folk kunne få oppdateringer om hva som foregikk både i Norge og i utlandet. Ideen med kiosker var likevel ikke ny. I Europa var kioskene allerede gått inn i avisdistribusjonen som et naturlig mellomledd. Selv om Narvesen ikke var like tidlig ute, spredde kioskkulturen seg raskt. Kioskene ble plassert på forskjellige knutepunkt i byen og ble en del av dagliglivet. Kioskene har forandret utseende og varer etter marked og behov. I begynnelsen spesialiserte Narvesenkioskene seg kun på aviser og reiselektyre, men fra 1930- og 1940-årene økte konkurransen fra andre kiosker. Kiosker som hittil bare hadde solgt sjokolade og tobakk, begynte å ta inn aviser og blader. Dermed ble det vanskelig for Narvesen kun å selge aviser, blader og reiselektyre, og snart kom tobakk og sjokolade inn som en del av varebeholdningen i Narvesenkioskene. På denne måten har Narvesenkioskene utviklet seg i takt med samfunnet gjennom 115 år. Utviklingen av dagens kiosker har vært preget av "folk i farten", hvor matvaner og lesevaner har endret seg. I dag har Narvesenkioskene et bredt tilbud innenfor mat, drikke, teknisk utstyr og andre dagligvarer, men fortsatt er hovedvekten i Narvesen salg av aviser og magasiner, og man finner nærmere 1800 norske og utenlandske titler.

Arkitektkonkurranser gav vakre kiosker

I 1897 fikk Bertrand Narvesen, sammen med M.A. Lea, tillatelse til å sette opp flere kiosker i Kristiania. Bertrand Narvesen skulle selge aviser, mens M.A. Lea sto for telefon- og skriverommene. Samme år utlyste de derfor en arkitektkonkurranse for å få kiosker som sto til deres behov. Det ble utarbeidet særskilte krav til arkitektur. Kioskene skulle være frittstående bygninger med rom for avissalg, telefon og brevskriving. Samtlige rom skulle ha inngang fra gaten, og avisselgersken skulle ha oversikt over alle rommene. Grunnarealet skulle ikke overskride

2 x 3 meter, og det skulle ikke koste mer enn 2000 kroner å bygge kiosken. Fristen for innlevering av forslag var kun én måned. Tårnkiosken til arkitekt J.H. Berner gikk av med seieren i 1897, og året etter ble flere tårnkiosker plassert rundt i byen. Den lengstlevende tårnkiosken stod på Professor Aschehougs plass i 81 år.

Narvesen fikk ros for sine særegne kiosker, og de eldste kioskene ble regnet som prydelementer i bybildet. Av disse kjenner man i dag til to Tårnkiosker; den ene er gjenoppbygd på Folkemuseet og den andre ligger lagret hos Norsk Telemuseum. Videre finnes det en Tyrihanskiosk rekonstruert på Norsk Folkemuseum og en Palladiokiosk inne i Reitangruppens nye handelshus i Oslo. Den første kiosken Narvesen kjøpte, er plassert på Jernbanemuseet på Hamar. Centrumkiosken, som står i Studenterlunden i Karl Johans gate, er den eneste av de gamle kioskene som fortsatt er i drift.

Sekskantkiosk i Mandal. Ukjent fotograf.

Jernbanekiosken i Alvdal. Ukjent fotograf.

Hyggelig handel på Stortorget i Hamar. Ukjent fotograf

Alle originaler i Riksarkivet (PA-1522 Narvesen Ud 1_107, Ud 1_66 og Uc 1_101).

Arkitekturen til de eldste kioskene gjenspeiler samfunnets holdninger og idealer fra tiden de ble bygd. Tegninger av de ulike kioskene er bevart og kan i dag studeres på Riksarkivet. Det finnes også over 1000 bilder av forskjellige kiosker fra mange steder i Norge.

Kioskdama

Kiosken var ikke bare et prydornament, men også en arbeidsplass. Som oftest var det kvinner som arbeidet som ekspeditriser. Først på 1970-tallet ble det vanligere med menn som ekspeditører. Det er skrevet mye om ekspeditrisene og hvordan arbeidsdagen foregikk i internmagasinet "Mellom oss". I nr. 95 står det at "Damen i kiosken har kontakt med kunder og omverden for øvrig gjennom den lille luken. I de aller fleste tilfeller er denne kontakten ervervet gjennom års arbeid, et gjensidig tillitsforhold mellom ekspeditrisen og hennes kunder". I Narvesens privatarkiv finnes fotografier og korrespondanse som formidler et bilde av hvordan bedriften har utviklet seg med tiden, og ikke minst hvordan arbeidssituasjonen for kvinner i Norge har endret seg. I dag er det forøvrig flere menn enn kvinner som driver Narvesens kiosker.

Et viktig kulturminne

I forbindelse med kulturminneåret er det viktig for Narvesen å sette fokus på bedriftshistorie. Narvesen har vært en del av dagliglivet i forskjellige lokalsamfunn i Norge, og arkivet er en flott kilde til blant annet lokalhistorie, bedriftshistorie, butikkhistorie, arkitektur, kvinnehistorie og arbeidshistorie.

Kilder i Riksarkivet

Privatarkiv 1522 Narvesen
Privatarkiv 1528 A.S. Norsk Spisevognselskap

Litteratur

"Aviskiosken" *i Fortidsvern*. Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. 1:1988

Gjesdal, Carl O. Gram: *Kiosken i Bergen. Av en seksti års saga. Bergens Kioskkompagni 1899-1959.* Bergen 1959.

Hamran, Ulf: *Kiosken, Fra Konstantinopel til Kristiania.* Utgitt av Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Oslo 1963

"Kiosken i bybildet". Særtrykk fra *Byggekunst 3-1981*

Skedsmo, Finn: *Narvesen Vindu mot verden i 100 år.* Oslo 1993

Mellom Oss 1934-1999

Narvesen 100 år 1894-1994. Jubileumsskriv. Oslo 1993

Det historiske arkivet etter A.S. Norsk Spisevognsselskap er også avlevert sammen med Narvesens historiske arkiv. Det er arkivert som et selvstendig privatarkiv frem til fusjonen med Narvesen i 1974. Dette kan fortelle mye om utviklingen av restaurantdriften på jernbanen i Norge.

Selskapet for Norges Vel

Vitenskap som politikk

AV ERNST BJERKE,
DOKTORGRADSSTIPENDIAT,
UNIVERSITETET I OSLO

I år feirer Det kongelige selskap for Norges vel sitt 200 års-jubileum. Selskapet kan se tilbake på en lang og variert historie. Idag er det best kjent som et landbruksselskap og for å utdele medaljen for lang og tro tjeneste. Ved stiftelsen for tohundre år siden var det imidlertid – som selskapets fyldige arkiv avslører – andre, også politiske og til dels revolusjonære ambisjoner som preget organisasjonen.

Etter statskuppet i Sverige i 1809, ble den avholdte prins Christian August, kommanderende general i det sønnafjelske Norge, valgt til svensk tronarving, og hans avreise gav anledning til en storartet fest i Kristiania. Den 29. desember 1809 samlet 300 av byens borgere seg for å feire prinsen, og – uten kongens viten – for å stifte "Selskabet for Norges Vel". Etter det engelske angrepet på København i 1807 hadde Norge vært avskåret ikke bare fra den livsnødvendige kornimporten, men også fra regjeringsorganene i rikshovedstaden. Selskapet skulle fra nå av trå til der den danske regjeringen ikke ønsket eller maktet å fremme særnorske interesser.

En privat regjering?

Selskapet var inndelt i klasser med forskjellige ansvarsområder som jordbruk, fedrift, industri og handel, og klassenes ledere utgjorde sammen med selskapets preses og visepreses en direksjon. Under seg hadde selskapet en omfattende organisasjon av lokale datterselskaper. Den mest nærliggende analogien er en regjering med departementer, overordnet en lokaladministrasjon. Og i et Norge avskåret fra omverdenen påtok Selskapet for Norges vel seg til en viss grad rollen som uoffisiell norsk administrasjon. Da er det iøynefallende at den viktigste av selskapets klasser var den naturvitenskapelige.

Idag befinner vitenskapsklassens tidligste protokoll seg i selskapets arkiv (Privatarkiv 69 i Riksarkivet). Før den havnet der, var den imidlertid på vidvanke i et århundre. Den ble først tilbakeført til arkivet etter riksarkivar Michael Birkelands død i 1896. Protokollen viser at den løpende virksomheten bestod i å undersøke innsendte naturlegemer – hovedsakelig forskjellige mineraler og vegetabilske fargestoffer – for å vurdere om de kunne få økonomisk betydning. Som regel gav undersøkelsene lite oppmuntrende resultater, men fra tid til annen kunne klassen oppfordre til utvinning eller anvendelse.

Norske naturressurser

Den første sak av denne typen klassen fikk å arbeide med, gjaldt "2de smaae stuffer" som "Finderen formodede maatte indeholde ædelt Metal". Det gjorde de ikke. Stuffene ble funnet å være svovelkis. Noen uker senere kom det inn etterretninger om et fjell i Nordland, som var dekket av snø hele året og der ingen plante ville vokse. Det ble formodet at fjellet kunne inneholde uante mengder stensalt. Man begynte derfor å innhente lokale sagn og skrev endog til den store tyske geologen Leopold von Buch for å høre om han visste noe om fjellet fra sine reiser. Neste sak på programmet var å undersøke muligheten for fajanseproduksjon i Drammen.

Til Norges Universitet.

Kvittering for bidrag til Selskapet for Norges Vels innsamlingsaksjon til et norsk universitet. Orginal i Riksarkivet (PA-69 Selskapet for Norges Vel, Fa-1a, mappe 8).

Selskapet oppmuntret til produksjon av tavler og grifler av leirskifer, og lovet på selskapets vegne avsetning for varer som ikke ble solgt. En leirart ble av alle ting funnet å kunne brukes som boktrykkersverte, og Peder Anker hadde på en av sine eiendommer funnet en jordart som kunne brukes som kritt. En pastor på Dovre sendte inn prøver på en bergart han hadde snublet over. "Man kjender ej endnu nogen oeconomisk Anvendelse af disse ... Stene", heter det i protokollen, men man håpet at videre undersøkelser kunne avsløre deres nytte.

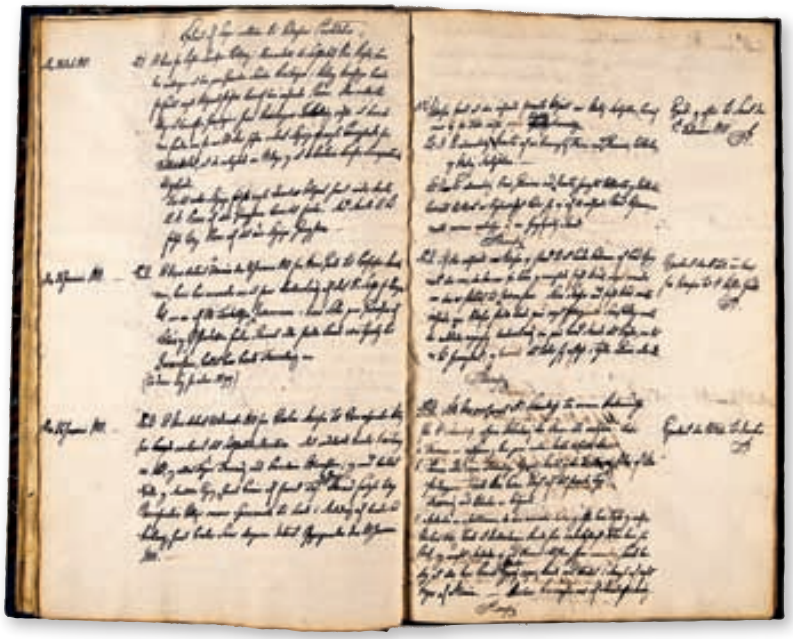

Oppslag i "Forhandlingsprotocol for Comitteen for Naturvidenskaberne", 1811. Protokollen er ført i pennen av Søren Rasmussen, overlærer ved Katedralskolen og senere professor i matematikk. Original i Riksarkivet (PA-69 Selskapet for Norges Vel, Fa-1a , mappe 10).

Blokaden gav nye økonomiske grenser

Allerede ved opprettelsen gav selskapet altså klassen et klart økonomisk program. Den skulle finne hittil ukjente naturressurser av økonomisk verdi, enten for privathusholdningene eller næringslivet. Grunnlaget for en god nasjonal økonomi lå nemlig i kunnskapen om hva nasjonen selv kunne forsyne seg med – hva dens egen natur kunne tilby – og som den derfor ikke var avhengig av utenlandsk produksjon for å skaffe seg.

Handelsblokaden gav patriotene i selskapet en gyllen anledning til å styrke Norges stilling i helstaten. Prins Christian August mente selv at krigen – idet den ville fremtvinge forbedringer i økonomien – kunne "blive en sand Lykke for Norge". Norge ble økonomisk adskilt fra Danmark, og nødvendigheten av å bygge ut de norske næringene og den norske vareproduksjonen ble tydelig for alle.

Innenfor rammene av handelsblokaden forsøkte selskapet å gjøre nødvendighet til dyd: å bygge ut en isolert og isolasjonistisk økonomi i en vanskelig stilt nasjon der et privat selskap måtte (og kunne) påta seg statsadministrasjonens oppgaver. I denne nye norske økonomien måtte naturvitenskapene få en nøkkelrolle. Det var de som kunne realisere det latente økonomiske potensialet i skog, fjell og hav.

Naturvitenskap som politikk

Blant selskapets medlemmer hersket det en eksplisitt og uttalt forventning om stadig økonomisk vekst i takt med den naturvitenskapelige utforskningen av landet. Denne veksten skulle styrke nasjonen både økonomisk og politisk, og dermed fikk naturvitenskapene en tydelig politisk-økonomisk dimensjon; de kunne lede nasjonen til en ny fremtid.

Vitenskap – mer presist naturhistorie – kunne med andre ord brukes ikke bare som et redskap for å forbedre befolkningens materielle levevilkår, men også som et politisk pressmiddel mot konge og regjering i København. Vitenskap var en tilsynelatende ufarlig virksomhet som en opplyst enevoldshersker vanskelig kunne motsette seg, men som anvendt på riktig måte kunne bidra til å forstyrre maktforholdene i helstaten.

Derfor tok Selskapet for Norges vel bevisst vitenskap i bruk som redskap i kampen for en styrket stilling for Norge i helstaten. Selskapets økonomiske politikk inneholdt en sterk brodd mot København, og var uten tvil ment å skulle fremtvinge innrømmelser – i første omgang av norske nasjonale krav som eget universitet og egen bank, på sikt også i det minste en viss grad av indre selvstyre. Dersom selskapet hadde lyktes i sitt arbeid for å løsrive de norske næringene fra statsøkonomien, kunne ikke landets stilling i helstaten forblitt den samme. Et økonomisk selvstendig Norge, slik som selskapets medlemmer forestilte seg det, ville ikke kunnet eksistere innenfor rammene av eneveldet slik det fremstod ved overgangen til det nittende århundre.

Artikkelen bygger på boken *Vekst gjennom kunnskap. Det kongelige selskap for Norges vel 1809-1814* (Norges Vel 2009) av John Peter Collett og Ernst Bjerke.

Dossier og alfanummer

Mens 1800-tallets sakarkiv nesten utelukkende dreier seg om journalsystem, det vi si at dokumentene ligger i pakker etter stigende journalnummer, finnes det på 1900-tallet mange forskjellige systemer. De enkle emnesystemene er behandlet tidligere, og disse var stort sett kortlivede. Atskillig mer seiglivet har det såkalte dossiersystemet vært.

Hovedpoenget med dossiersystem er å samle alle dokumenter om for eksempel et land, et embete, en institusjon eller en eiendom i en mappe, uten hensyn til hva slags saker dette er. Enhetene kan være stilt opp alfabetisk eller etter andre sikre ordningsbegreper, slik som gards- og bruksnummer. Som vi tidligere har omtalt, forekommer det ofte arkiver hvor sakarkivet er delt. Det har store serier av dossierer for eiendommer eller viktige korrespondanseparter, og i tillegg finnes et sakarkiv med journalsystem eller som er ordnet på emne for de sakene som ikke lar seg plassere i dossiersystemet. I slike tilfeller er det i dag vanlig å regne journal- eller emnesystemet som det alminnelige sakarkivet og dossiersystemene som spesialserier. Men i eldre kataloger kan det være oppstilt annerledes.

Det finnes også arkiver hvor dossiersystemet blandes med andre systemer. Det kan være arkiver der en grov emneordning er det primære, men hvor det innefor det enkelte emne brukes dossierer. Og motsatt forekommer det at man innenfor et system med bruk av arkivnøkkel lager ”samlemapper”.

Et annet arkivsystem som dukket opp omkring 1930, var de såkalte alfanumeriske systemene. Prinsippet er at man arkiverer på stikkord som stilles opp i alfabetisk orden, men slik at man gir hvert stikkord en tallkode, eventuelt flere påfølgende – hvis emnet er stort. Abelhaugen kan således få 001 og Åvollen 995. Stikkordene kan være steds- og gatenavn så vel som emner som ”Drosjer”, ”Bevillinger” og ”Budsjett”. Flere saker eller grupper av saker under et stikkord kan skilles ut ved desimaler eller bokstaver bak koden. Som oftest følges systemet av omfattende registerkort med mange krysshenvisninger. Dersom registreringen av sakene har vært rimelig konsekvent, vil arkivet være greit å finne fram i.

Fordi prinsipielle saker og rene rutinesaker normalt ble liggende i en salig blanding, har det vært vanskelig å gjennomføre kassasjoner av rutinesaker uten varig verdi i arkiver med dossier- eller alfanumerisk system. Dette var en av de viktigste grunnene til at man etter hvert søkte å finne et system som baserte seg på en systematisering av emner og ikke på alfabetet. Løsningen ble sakarkiver ordnet etter arkivnøkler som slo igjennom i offentlig forvaltning på 1960-tallet.

[Notiser]

Ny katalog for arkivet etter hovudkontoret til Statspolitiet

”Vedlagt oversendes 4 jule- og nyttårskort. Den påtegnede jøde-, frimurerstjerne ser ikke ut til å være noen tilfeldighet, men antagelig tegnet med hensikt. Jeg ber om undersøkelse av saken og ber samtidig om underretning om resultatet.”

Dette brevet, som Statspolitiet mottok i desember 1944, førte til grundig etterforsking. Saksdokumenta inngår i Statspolitiet sitt arkiv og er eit godt døme på dei sakene som vart behandla av dette politiske politiet i krigsåra.

Både bokhandlaren som selde julekortet, kunstnaren som hadde teikna den omstridde stjerna, og trykkeriet forklarte at dei ikkje hadde tenkt at stjerna kunne verte oppfatta som ei politisk ytring. Dette vart godteke. Men saka er eit døme på kor langt eit totalitært regime kan gå om det prøver å halde full politisk kontroll med både handlingar og ytringar, og om mogleg også med haldningane til folk.

Dokument i mange av sakene til Statspolitiet vart nytta under rettsoppgjeret etter krigen. Dei ligg framleis i landssvikarkivet. Arkivet etter Statspolitiet sitt hovudkontor som det nå er, utgjer likevel meir enn 120 hyllemeter. Tusenvis av einskildsaker her inneheld saksdokument som vart oppfatta som politiske og retta mot styresmaktene. Mange av sakene gjeld alvorlege forhold som spionasje, sabotasje, flyktningsaker, illegale aviser med vidare. I tillegg inneheld arkivet nær to hyllemeter med materiale berre om ”jødeaksjonane” i 1942, materiale om arrestasjonane av studentane ved Universitetet i Oslo, rapportar frå ”kyrkjekontrollar”, det vil seia om kva prestane sa under gudstenestene med vidare. I arkivet finn ein ikkje berre saker om bevisst og planlagt motstandsarbeid, men også dokumentasjon på ei mengd handlingar som gjekk inn i den ofte meir smålåtne haldningskampen. Som saka med julekortet syner, inneheld arkivet også konkrete døme på korleis NS-regimet var på vakt mot ”farlege” politiske ytringar.

Det har til nå vore vanskeleg å bruke arkivet etter Statspolitiet. For nokre år sidan vart arkivet ordna og katalogisert ved Riksarkivet. Den nye katalogen har ei instruktiv innleiing som gir hjelp til å finne fram i arkivet. Dette er nødvendig. Arkivet inneheld nemleg materiale etter ei rekkje ulike avdelingar som alle skapte sitt arkivmateriale. Innleiinga og merknader i arkivlistene gjer greie for kva for register, journalar og seriar med saksmapper som høyrer saman. Det er nødvendig med denne type oversyn om ein søkjer best mogleg dekkjande opplysningar i bestemt saker.

Dei to stjernene før og etter ”God jul” nede på korta førte til grundig gransking frå Statspolitiet. Stjernene likna nemleg litt på ei ”jødestjerne”. Original i Riksarkivet (Statspolitiet – Hovudkontoret / Osloavdelingen, Dca 138, sak 15021/45).

[Notiser]

Arkivet inneheld opplysningar som framleis må reknast som ømtålige når det gjeld personvern, sjølv om desse nå er meir enn 60 år gamle. Derfor er ikkje heile arkivet fritt tilgjengeleg for bruk enno. Riksarkivaren vurderer frå sak til sak om konkret materiale kan reknast som fritt tilgjengeleg. Dette gjeld for det meste av arkivet. Dermed må dei som vil

bruke arkivet, levere formell søknad om tilgang. Delar av arkivet er likevel fritt tilgjengeleg. Dette gjeld til dømes det meste av materialet om "jødeaksjonane" i 1942.

Arkivet etter Statspolitiet sitt hovudkontor utgjer eit einestående rikt kjeldetilfang for ei rekkje sentrale emne innan okkupasjonshistoria. Derfor er det ønskjeleg at det arbeidet som no er gjort ved Riksarkivet, gjer at fleire kan bruke og finne fram i dette materialet.

Forutan hovudkontoret i Oslo, hadde Statspolitiet også regionale avdelingar som skapte arkiv. Av desse har Riksarkivet noko materiale etter avdelingane i Tromsø og Kirkenes, mens statsarkiva i Hamar, Stavanger, Bergen og Trondheim har litt materiale etter avdelingane som fantes i desse byane.

Ny giv i privatarkivarbeidet i Vest-Agder

Statsarkivet i Kristiansand har fra 1. september fått styrket staben med en ny privatarkivmedarbeider. Med utgangspunkt i en samarbeidsavtale med statsarkivet fra 2006 har Vest-Agder fylkeskommune påtatt seg å finansiere en 50 prosent stilling – foreløpig for tre år. Hovedoppgaven blir ordning og katalogisering av privat arkivmateriale registrert ved lokale oppbevaringsinstitusjoner i fylket under den store arkivkartleggingen i 2005 – et ledd i ABM-utviklings landsomfattende prosjekt. Det er materiale fra distriktene utenfor Kristiansand og nærmeste omegn som nå skal prioriteres.

På forsommeren lyktes det å få etablert et kontaktnett av tretten interesserte lokale samarbeidspartnere i ti av fylkets femten kommuner. Kontaktpersonene representerer fire museer og ni kommunale virksomheter. Alle disse har tatt imot og oppbevarer privatarkiver i større eller mindre omfang, men praksis mht. mottaksavtaler, registreringsrutiner, oppbevaring og tilgjengeliggjøring har hittil vært gjennomgående mangelfull og lite profesjonell. I første omgang er det viktig å få til forpliktende samarbeidsavtaler med flest mulig lokale samarbeidspartnere. Etter hvert som forsvarlige opplegg for mottak, oppbevaring og betjening kommer på plass, kan ordningsarbeidet starte for fullt.

Ny forskning om årene før 1814

Det kommende grunnlovsjubileet skaper ny forskningsinteresse for de nærmeste årene forut for 1814. I boken *1807 og Danmark-Norge. På vei mot atskillelsen* (Unipub 2009) presenterer 11 danske og norske historikere korte artikler. 1807 var det dramatiske året da britene bombarderte København og tauet bort den dansk-norske flåten. Danmark-Norge kom med i napoleonskrigene på den franske keiserens side, og det ble krise i den norske utenrikshandelen, nødsår og dyrtid. Artiklene har stor spennvidde. De kaster lys over hvordan viktige begrep som fedrelandskjærlighet og patriotisme utviklet seg i disse årene, og de viser hvordan rike handelsmenn i byene og bønder i grensetraktene reagerte på krigstilstanden. Mange av artiklene er basert på arkivundersøkelser, og mye nytt materiale er trukket fram, både fra private og offentlige arkiver.

[Krøniken]

Hva slags bestemmelser kom fra offentlige myndigheter for to hundre år siden, hundre år senere, eller bare femti år tilbake i tid? Vi fortsetter våre dykk i Wessel-Bergs *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge* og *Norsk Lovtidend*. Bakom de trykte bestemmelsene vil det alltid finnes arkivmateriale, oftest i Riksarkivet, men noen ganger også i ett eller flere statsarkiv.

1809

Enhver kan arrestere fremmede uten pass

1. juni. Cancellie Promemoria angaaende at have et vaaget Øie med fremmede og ubekjendte Personer.

Kongen har under 31. Mai utstædt følgende Parol-Befaling: ”Da det er indmeldet, at en Baad har for nogen Tid siden ved Nattetider sat 4 Mand i Land paa Østkysten af Hertugdømmet Slesvig til en Tid og paa et Sted, hvor intet Militær var i Nærheden, ligesom at man i samme Egn har bemærket, at en velklædt Person har optaget [oppmålt] Egnen langs Kysten, uden at man endnu har kundet opdage, hvem disse mistænkelige Personer ere: saa bringes den forhen givne Befaling i Erindring, at have et vaaget Øie med alle fremmede ubekjendte personer, og stedse gjøre det Militære eller de civile Øvrigheder opmærksomme paa samme, hvilke da ere pligtige at anstille de strengeste og nøieste Undersøgelser, da de skulle staae til Ansvar for enhver Forsømmelse, som ved slig Leilighed maatte finde Sted.

Skulde det Militære eller de civile Øvrigheder være for langt fraværende, saa har enhver af Undersaatterne Tilladelse til, selv at anholde slige ubekjendte og mistænkelige. Personer, og hvis de ei kunne legitimere seg med lovlige Passe, da arrestere dem og aflevere dem til nærmeste Øvrighed eller Vagt”.

Helsevesen i krigstider

27. juni. Kongelig Resolution angaaende et Sundheds-Collegium i Norge.

Da det under nuværende Omstændigheder, formedelst Communicationens Vanskelighed og Posternes deraf følgende langsomme og usikkre Gang, ikke er muligt for Sundheds-Collegiet i Kjøbenhavn, at føie de til Medicinal-Væsenets og Sundheds-Politiets Opretholdelse i Norge udfordrendes Foranstaltninger med tilbørlig Kraft og med den Hurtighed, som i mange Tilfælde er nødvendig: Saa vorder indtil videre anordnet et Sundheds-Collegium for Norge, som skal have sit Sæde i Christiania [...]; og skulle samtlige Læger i Norge udføre og efterkomme Alt det, som bemeldte Sundheds-Collegium til Medicinal-Væsenets Fremme maatte paalægge dem.

1909

Norske naturressurser og utenlandske kapitalinteresser

18. september. Lov om erhvervelse av vandfald, bergverk og anden fast eiendom.

§ 1. Uden tilladelse, meddelt av Kongen, kan ingen andre end staten, norske kommuner og norske statsborgere erhverve eiendomsret eller bruksret til vandfald og stryk som antages enten alene eller i forbindelse med andre under ett utnytbare fald eller stryk at kunne ved regulering utbringes til mer end 1000 naturhestekræfter.

§ 2. Fremmede statsborgere samt korporationer, stiftelser, aktieselskaper og andre selskaper med begrænset ansvar, hvis bestyrelse har sit sæte i Norge og for et flertals vedkommende bestaar af norske statsborgere, kan, naar ikke almene hensyn taler derimot, av Kongen meddeles tilladelse (koncession) til at erhverve vandfald paa nærmere betingelser, hvorved følgende grundregler blir at iagtta:

4. Ved vandfaldets utbygning og kraftanlæggets drift skal saavidt mulig kun benyttes arbeidere og funktionærer, som har norsk indfødsret eller statsborgerret. [...] Likesaa bør norsk materiale og norsk forsikring benyttes eller ha et visst fortrin i konkurransen.

6. Der bør, naar omstændighetene tillater det, paalægges koncessionæren forpligtelser med hensyn til paa rimelige vilkaar at skaffe arbeiderne husrum og grund til forsamlingslokale, til lokale for kooperativ eller anden handelsvirksomhet og lignende.

10. Koncessionen gives for et bestemt tidsrum av mindst 60 aar og høist 80 aar. Tiden regnes fra koncessionens meddelelse. Ved koncessionstidens utløp tilfalder vandfaldet med alle de indretninger, hvorigjennem vandets løp og leie forandres, saasom damanlæg, kanaler, tunneler, bassænger, rørledninger m.m. samt de til utbygningen og kraftanlægget erhvervede grundstykker og rettigheder staten med fuld eiendomsret og uden vederlag.

Vern mot epidemier

17. november. Kongelig resolution, hvorved bestemmes:
Regelement angaaende foranstaltninger mot indførsel av smitsomme sygdomme m.v.

§ 1. Skibsfører paa norsk skib skal ha om bord karantæneflag og avtryk av lov om foranstaltninger mot indførsel av smitsomme sygdomme og av nærværende reglement.

§ 2. Karantæneflagget skal være forfærdiget av gul flagduk og holde omtrent m. 1,50 i firkant.

§ 7. Karantæneflag heises af ethvert fartøi, som vil anløpe norsk havn, eller som benytter indenskjers led, naar der ved ankomsten er tilfælde av sygdom om bord, som er eller mistænkes for at være barnekopper, asiatisk kolera eller pest.

Karantæneflagget heises, naar fartøiet nærmer seg land, og strykes ikke, før helseraadets ordfører eller tilsynsmand har git tilladelse dertil.

1959

Alkoholavgifter til gode formål

11. desember. Kongelig resolusjon om:
1a) At den avgift som A/S Vinmonopolet i henhold til § 3 i lov om innførsel og omsetting av brennevin m.v. av 5. april 1927 har betalt for terminen 1959-1960 og fremdeles betaler, inntil videre bli brukt til driftsutgifter vedkommende alminnelige medisinale formål og med Sosialdepartementets approbasjon også til nyanlegg og utvidelser. b) At Sosialdepartementet får fullmakt til å bestemme at en nærmere angitt del av det som faller på en fylkes- eller bykommune, skal anvendes til bestemte formål innen tuberkulosesaken og (eller) til forebyggende helsearbeid for øvrig.

Enkens skjerv

18. desember. Lov om endringer i lov om yrkesskadetrygd av 12. desember 1958.

§ 19, nr. 1 og 2
Enke som har omsorg for barn under 18 år med rett til pensjon, får pensjon fra og med den måned mannen dør. Enkepensjonen utgjør 40 prosent av den trygdede arbeidsinntekt mannen hadde. Enke som ved mannens død ikke har omsorg for barn med rett til pensjon, får pensjon fra og med den måned hun fyller 40 år. Er enken yngre ved mannens død, får hun en overgangsstønad som svarer til 2 års pensjon, i tilfelle forholdsmessig avkortet dersom hun er eldre enn 38 år.

God sikt for motorvognførere

20. desember. Bestemmelser om endringer i forskrifter til motorvognloven.

§ 9. Motorvogn skal være innrettet slik at det fra førerplassen er tilstrekkelig utsikt fremover og til sidene.

Motorvogn med frontrute skal ha effektiv selvvirkende vinduspusser. Når frontruten er bred nok, skal det være to slike samtidig virkende vinduspussere.

Motorvogn skal ha speil av sådan størrelse, i sådant antall og slik plasert at det fra førerplassen er tilstrekkelig utsikt bakover.

På personbil med mer enn 8 passasjerplasser, og på laste- og varebil skal det være et speil på hver side utenfor førerhuset.
På motorsykkel kreves ikke speil.

[Kalender]

An-Magritt i arkivene

31.10. Trondheim: Arkivsenteret Dora markerer at det i år er 50 år siden siste bind av Falkbergets roman *Nattens brød* kom ut. Foredrag ved Sturle Kojen og omvisning i magasinene. Gratis adgang.

Slektsforskerdag

31.10. Tromsø: DIS-Troms i samarbeid med Slekts- og lokalhistorisk forening Tromsø og statsarkivet arrangerer slektsforskerdag på statsarkivet kl 11- 15. Temaet for dagen er Dagliglivets kulturminner – familieminner i Troms. Foredrag og åpen lesesal. Program: se www.disnorge.no/tr/.

Konferanse om idrettsarkiv

04.11. Oslo: Arkivarforeningen og ABM-u arrangerer et åpent seminar om idrettsarkiv i Riksarkivbygningen.

Norge i 1743

13.11. Oslo: Fagseminar i Riksarkivbygningen. Arrangører: Universitetet i Oslo, Høgskolen i Vestfold og Riksarkivet. Program er lagt ut på www.arkivverket.no. Seminaret er gratis. Av hensyn til serveringen bes det om påmelding innen 2. november til ruse@arkivverket.no.

Arkivenes dag

14.11. Oslo: Riksarkivet og Statsarkivet i Oslo fokuserer på Norge i 1743 og Kulturminneåret. Riksarkivbygningen er åpen kl. 10-16, og programmet inkluderer åpning av utstillingen Norge i 1743. Dansegruppen Reveranza viser hvordan embetsmennene på 1700-tallet moret seg på dansegulvet. Omvisning i bl.a. nye magasiner og konserveringsverkstedet. Foredrag og baking av barkebrød. Program: se *www.arkivverket.no*. Gratis adgang.

Elizabeth Svarstad er blant medlemmene i dansegruppa Reveranza som vil opptre på Arkivenes dag i Riksarkivbygningen. Privat foto.

14.11. Kongsberg: Statsarkivet er åpent fra kl. 10 til 13. Hovedtema: Bygningshistorie og kilder til den. Film og omvisning i magasinene. Arrangementet skjer i samarbeid med IKA Kongsberg.

14.11. Hamar: I statsarkivets lokaler i Lille Strandgate 3 vil utstillingen "Avfall i dag - unikt om hundre år" bli åpnet og presentert for publikum. Professor Ragnar Pedersen vil holde foredraget "Hverdag på mote". Enkel servering. Velkommen!

14.11. Farsund: Statsarkivet i Kristiansand og Interkommunalt arkiv i Vest-Agder IKS presenterer seg på Farsund folkebibliotek kl 11-14. Program: se *www.arkivverket.no*.

14.11. Stavanger: Statsarkivet, IKA-Rogaland, Stavanger byarkiv, Rogaland Historie- og Ættesogelag, Misjonsarkivet og Norsk Forfattersentrum arrangerer arkivdagen på statsarkivet med foredrag og utstillingsposter som presenterer ulike aspekter av kulturminner i dagliglivet. Program: se *www.arkivverket.no*.

14.11. Trondheim: Åpen dag i Arkivsenteret Dora kl. 11–16. Tema: Kulturminneåret. Utstilling med 1900-tallets kulturminner, "Generasjonsmøte" – eldre forteller sine kulturminner i digital form med hjelp av elever ved en videregående skole, foredrag, kafé med musikkquiz, omvisninger m.m.

14. og 15.11. Bergen: Statsarkivet samarbeider med Bergens Sjøfartsmuseum, som arrangerer sine familiedager. Statsarkivet vil ha stand på dette arrangementet, som vanligvis får 2-3000 besøkende. På denne standen vil statsarkivet presentere seg selv og Digitalarkivet.

Riksarkivarens formidlingskonferanse

02.03. Oslo: Konferanse i Riksarkivbygningen for arkivformidlere fra hele landet. Tema: Kreativ formidling. Program og opplysninger om påmelding blir lagt ut på *www.arkivverket.no*.

Ny nettutstilling

Statsarkivet i Bergen vil til Arkivenes dag lage en nettpresentasjon av arkivet etter Norsk Bjergningskompani, som har etterlatt seg et unikt foto- og tekstmateriale som gjelder berging av forliste fartøyer langs hele Norskekysten, og til dels langt utenfor landets grenser. Selskapet og arkivet presenteres.

Utstilling i Skattkammeret

Norge i 1743

Utstillingen tar utgangspunkt i den store empiriske undersøkelsen som ble foretatt av Danske Kanselli i København i 1743. I opplysningstidens ånd skulle topografien i kongeriket Danmark-Norge, med Færøyene og Island, kartlegges og kvantifiseres. Arbeidet skulle munne ut i en "fuldstændig Landbeskrivelse over Kongens Riger og Lande". Undersøkelsen besto av 43 spørsmål om naturressurser, næringsliv, innbyggere, folkeliv, kultur, kosthold, helse og alskens merkverdigheter. Spørsmålene ble besvart etter beste evne av fogder, prester og amtmenn i de ulike landsdeler i Norge. Besvarelsene gir et unikt innblikk i det norske samfunnet i 1743.

Utstillingen er tematisk oppdelt, og bygget opp rundt originale besvarelser med tilhørende kommenterende tekster og transkripsjoner. Illustrasjonene er hentet fra samtidig litteratur, kart og malerier. Den norske embetsmannen anno 1743 og Danske Kanselli blir også presentert.

Utstillingen er åpen for publikum i lesesalens åpningstid i perioden 14.11.2009 – 31.03.2010. Omvisninger for grupper etter avtale. Velkommen!

Velkommen!

Riksarkivet
Folke Bernadottes vei 21, Kringsjå, Oslo
Postadresse: PB 4013 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Telefon: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
riksarkivet@arkivverket.no

Statsarkivet i Oslo
Folke Bernadottes vei 21, Kringsjå, Oslo
Postadresse: PB 4015 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Tel: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
statsarkivet.oslo@arkivverket.no

Statsarkivet i Hamar
Lille Strandgate 3, Hamar
Postadresse: PB 533, 2304 Hamar
Tel: 62 55 54 40 / Faks: 62 52 94 48
statsarkivet.hamar@arkivverket.no

Statsarkivet i Kongsberg
Frogs vei 44, 3611 Kongsberg
Tel: 32 86 99 00 / Faks: 32 86 99 10
e-post: statsarkivet.kongsberg@arkivverket.no

Statsarkivet i Kristiansand
Märthas vei 1, 4633 Kristiansand
Tel: 38 14 55 00 / Faks: 38 14 55 01
statsarkivet.kristiansand@arkivverket.no

Statsarkivet i Stavanger
Bergelandsgt. 30, 4012 Stavanger
Tel: 51 50 12 60 / Faks: 51 50 12 90
statsarkivet.stavanger@arkivverket.no

Statsarkivet i Bergen
Årstadveien 22, 5009 Bergen
Tel: 55 96 58 00 / Faks: 55 96 58 01
statsarkivet.bergen@arkivverket.no

Statsarkivet i Trondheim
Maskinistgata 1, 7042 Trondheim
Tel: 73 88 45 00 / Faks: 73 88 45 40
statsarkivet.trondheim@arkivverket.no

Statsarkivet i Tromsø
Huginbakken 18, Breivika, Tromsø
Postadresse: 9293 Tromsø
Tel: 77 64 72 00, Faks: 77 64 72 01
statsarkivet.tromso@arkivverket.no

Samisk arkiv / Sámi arkiiva
Ájastealli 3, Kautokeino
Postadresse: 9520 Kautokeino
Tel: 78 48 50 11, Faks: 78 48 50 42
os@arkivverket.no

B

NORGE

P.P.

DISTRIBUERT AV POSTEN NORGE

Tema i neste nummer:
Staten bygger

Returadresse:
Riksarkivet
Postboks 4013
Ullevål stadion
0806 Oslo

Halden jernbanestasjon med hoved-inngangen. Tegnet av Peter A. Blix, 1877. Original i Riksarkivets kart- og tegningssamling (NRA NSB-Ark. A4.67)